

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАРНИЧ КАТЕРИНА ІВАНІВНА

УДК: 342.7

**ДИСЕРТАЦІЯ
РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СВОБОДУ ДУМКИ І
СЛОВА, НА ВІЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ СВОЇХ ПОГЛЯДІВ І
ПЕРЕКОНАНЬ**

12.00.02 – конституційне право; муніципальне право
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
· _____ К. І. Барнич

Науковий керівник: **ФРІДМАНСЬКИЙ Роман Михайлович**, кандидат юридичних наук, доцент

Ужгород – 2020

АНОТАЦІЯ

Барнич К. І. Реалізація конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право). – Державний вищий навчальний заклад Ужгородський національний університет; Державний вищий навчальний заклад Ужгородський національний університет, Ужгород, 2020.

Дослідження присвячено аналізу суспільних відносин, що виникають при реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Досліджено історичну ретроспективу процесу закріплення в чинній Конституції України (крізь призму проектів, які передували її прийняттю) права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також чинники, які впливали на це. Виділено основні етапи становлення та розвитку конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) закріплення права на свободу думки окремо від права на свободу слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань; 2) скорочення переліку підстав для обмеження цього права; 3) закріплення права на свободу думки разом з правом на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; 4) виключення з тексту норми статті слів «будь-якої форми»; 5) розширення переліку підстав для обмеження вказаних свобод; 6) виключення з переліку підстав для обмеження такої підстави як «моральність населення».

Обґрунтовано, що конституційне право на свободу думки є гарантованою державою можливістю виразити / висловити своє власне відношення (свою точку зору) з будь-якого питання. Акцентовано увагу, що

саме такий зміст було закладено у нього законодавцем при прийнятті чинної Конституції України.

Проаналізовано існуючі в юридичній науці підходи до визначення поняття права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що дозволило сформулювати авторські визначення таких понять:

- конституційне право на свободу думки і слова – це гарантована державою можливість вільно висловлювати чи не висловлювати усно, письмово, друковано свою точку зору, ідеї щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

- конституційне право на свободу вираження своїх поглядів і переконань – це гарантована державою можливість вільно виражати чи не виражати свої погляди і переконання у будь-який спосіб, відмінний від усного, письмового чи друкованого.

Встановлено, що сутність конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань полягає в свободі публічно виразити своє власне відношення щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної).

Виявлено такі ознаки конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) належить всім особам, які знаходяться на території України, а не лише громадянам України; 2) є невідчужуваним правом, яке визнається і гарантується державою; 3) з його допомогою особа має можливість самовиразитися, пізнати істину; 4) є відносним правом – його реалізація може бути правомірно обмежена.

Виявлено такі структурні елементи конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) вільно без жодного впливу формувати свою власну думку (точку зору), свої погляди і переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 2) безперешкодно дотримуватися своєї думки, погляду чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 3) мати та публічно висловлювати/виражати свою власну думку, погляди і переконання;

4) змінити свою думку, погляд чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 5) відмовлятися від публічного висловлення/вираження своєї думки, погляду чи переконання; 6) бути обмеженим у висловленні/вираженні своєї думки, погляду чи переконання відповідно до закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Акцентовано, що гарантією здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є право на ефективні національні засоби юридичного захисту, а також право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Акцентовано увагу, що регламентація нормами Конституції України обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань носить диференційований характер. Виділено такі підстави обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Надано їх характеристику, з'ясовано особливості.

Встановлено, що закріплені в частині третій статті 34 Конституції України підстави правомірного обмеження реалізації права на свободу думки

і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань потребують вироблення чітких умов та критеріїв для їх застосування.

Охарактеризовано такі умови правомірності обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань як: законність, легітимна мета та необхідність у демократичному суспільстві.

Виявлено та охарактеризовано такі стандарти Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) форма ідей та інформації захищається так само як і їх зміст; 2) межа допустимої критики щодо політиків та уряду ширша, порівняно з приватними особами; 3) межа допустимої критики щодо державних службовців ширша, порівняно з фізичними особами, але вужча порівняно з політиками; 4) оціночні судження, на відміну від фактів, не піддаються доведенню; 5) використання перебільшень та провокації є невід'ємною частиною журналістської свободи; 6) сприяння журналістом у поширенні тверджень, висловлених іншою особою під час інтерв'ю не може бути безумовною підставою для його покарання без наявності вагомих причин; 7) джерела інформації журналістів знаходяться під захистом проти викриття; 8) обов'язок преси полягає в поширенні інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес за умови дотримання відповідних меж; 9) свобода вираження поглядів включає в себе свободу художнього вираження; 10) використання різноманітних форм художнього вираження, зокрема сатири, при вираженні своїх поглядів гарантується; 11) правомірність обмежень права на свободу вираження поглядів встановлюється відповідністю критеріям «встановленості законом», «переслідування легітимної мети», «необхідності у демократичному суспільстві»; 12) необхідність у демократичному суспільстві встановлюється через наявність «нагальної суспільної необхідності».

Здійснено класифікацію вказаних стандартів на види за критерієм закріпленості в національному законодавстві України на: 1) такі, що закріплені

в чинному законодавстві України; 2) такі, що не закріплені в чинному законодавстві України.

Уточнено поняття конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань – це комплекс взаємопов'язаних елементів, за допомогою яких створюються умови для правомірного здійснення права особи на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Виявлено такі структурні елементи конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: конституційні норми, що закріплюють право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; правові акти: нормативно-правові, які є зовнішньою формою виразу і закріплення цих норм; саме конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, його зміст, структура та гарантії здійснення; діяльність особи із здійснення свого права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; суб'єктів – органи державної влади, місцевого самоврядування, їхні службові та посадові особи; інтерпретаційно-правові акти, які містять роз'яснення змісту правових норм; акти застосування норм права (індивідуально-правові); юридичні факти.

Проаналізовано досвід окремих європейських країн щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Встановлено відсутність єдиного підходу серед європейських країн щодо регулювання вказаного права.

Класифіковано конституції країн Європи за такими ознаками на такі види:

1) За об'єктом захисту:

– такі, що захищають свободу думки/вираження думки: Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Греція, Грузія, Іспанія,

Молдова, Північна Македонія, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Україна, Хорватія;

– такі, що захищають свободу слова: Азербайджан, Грузія, Кіпр, Північна Македонія, Росія, Словаччина, Словенія, Україна;

– такі, що захищають свободу поглядів/вираження поглядів: Австрія, Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Молдова, Монако, Німеччина, Норвегія, Польща, Румунія, Сан Марино, Сербія, Словаччина, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швейцарія, Швеція;

– такі, що захищають свободу переконань/вираження переконань: Білорусь, Грузія, Естонія, Ірландія, Литва, Північна Македонія, Румунія, Україна;

– такі, що захищають свободу ідей/вираження ідей: Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Франція.

2) Залежно від того чи закріплено право на свободу думки як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права:

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу слова» та/або з «правом на свободу вираження (поглядів)»: Азербайджан, Молдова, Росія, Туреччина, Хорватія;

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу совісті/релігії/віросповідання»: Вірменія, Боснія і Герцеговина, Словаччина, Північна Македонія, Бельгія, Монако;

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» одночасно і з «правом на свободу слова/вираження», і з «правом на свободу совісті/релігії»: Сербія, Грузія.

3) За закріпленням форм вираження та / або способів розповсюдження поглядів/думок:

– такі, що закріплюють форми вираження та/або способи розповсюдження поглядів/думок: Австрія, Болгарія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Італія, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Туреччина, Франція, Чехія, Чорногорія, Швеція;

– такі, що не закріплюють форми вираження та/або способи розповсюдження поглядів/думок: Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Ірландія, Ісландія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Монако, Норвегія, Польща, Північна Македонія, Росія, Сан Марино, Словенія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Україна, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Швейцарія.

4) *За способом регламентації права на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань:*

– такі, що використовують позитивний спосіб: всі країни Європи, окрім Мальти і Нідерландів;

– такі, що використовують негативний спосіб: Мальта, Нідерланди.

Розроблені такі пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення законодавства України:

1) привести український переклад Загальної декларації прав людини (ст. 19), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 10) у відповідність до їх офіційних текстів;

2) прийняти спеціальний закон – Закон України «Про право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», в якому: 1) визначити основні терміни і поняття відповідно до ст. 34 Конституції України, зокрема: «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», «територіальна цілісність», «заворушення», «інформація, одержана конфіденційно» та ін.; 2) визначити чіткі умови та критерії, за наявності яких можуть застосовуватися обмеження, встановлені в частині третій статті 34 Конституції України; 3) закріпити умови правомірності обмеження реалізації конституційного права на свободу думки

і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: законність, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві.

Ключові слова: права людини, свобода думки, свобода слова, свобода вираження поглядів і переконань, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, механізм реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

SUMMARY

Barnych K. I. The realization of the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.02 «Constitutional Law; Municipal law». – State Higher Educational Institution Uzhhorod National University, Uzhhorod; State Higher Educational Institution Uzhhorod National University, Uzhhorod, 2020.

The research is devoted to the study of the realization of the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs.

The historical retrospective of the process of enshrining in the current Constitution of Ukraine (through the prism of the projects that preceded its adoption) the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs, as well as the factors that influenced it. The main stages of formation and development of the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs: 1) consolidation of the right to freedom of thought separately from the right to freedom of speech and free expression in any form one`s opinions and beliefs; 2) reduction of the list of grounds for restriction of this right; 3) consolidation of the right to freedom of thought together with the right to freedom of speech, freedom of expression of one`s opinions

and beliefs; 4) exclusion from the text of the norm of the article of the words «of any form»; 5) expansion of the list of grounds for restriction of the specified freedoms; 6) exclusion from the list of grounds for limiting such ground as the «morality of the population».

It is substantiated that the constitutional right to freedom of thought is a state-guaranteed opportunity to express / outspoke one's own attitude (one's point of view) on any issue. It is emphasized that the legislator laid down such a content in it during the adoption of the current Constitution of Ukraine.

Existing in legal science approaches to the definition of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs have been analyzed, that has allowed to formulate the author's definitions of such concepts:

– the constitutional right to freedom of thought and speech – is a state guaranteed ability to freely express or not express orally, in writing, in print one's own point of view, ideas about truth (objective, absolute, relative);

– the constitutional right to freedom of expression of one`s opinions and beliefs – is a state guaranteed ability to freely express or not express one's own opinions and beliefs in any way other than oral, written or printed.

It has been established that the essence of the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs lies in the freedom to publicly express one's own attitude about truth (objective, absolute, relative).

The following features of the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs have been identified:

1) it belongs to all people who are on the territory of Ukraine, and not only to the citizens of Ukraine; 2) is an inalienable right that is recognized and guaranteed by the state; 3) with its help a person has the opportunity to express himself, to cognize the truth; 4) is a relative right - its realization may be legitimately limited.

The following structural elements of the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs are

revealed: 1) to form one's own opinion (point of view), one's views and beliefs about the truth (objective, absolute, relative) without any influence; 2) freely adhere to their thought, opinion or belief about the truth (objective, absolute, relative); 3) have and publicly outspoke/express their own thoughts, opinions and beliefs; 4) change their thought, opinion or belief about the truth (objective, absolute, relative); 5) refuse to publicly outspoke/express his/her thought, opinion or belief; 6) be restricted in outspeaking/expressing their thought, opinion or belief in accordance with the law in the interests of national security, territorial integrity or public order in order to prevent riots or crimes, to protect public health, to protect the reputation or rights of others, to preventing the disclosure of information obtained in confidence or to maintain the authority and impartiality of justice.

It is emphasized that the guarantee of exercising the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs is the right to effective national remedies, as well as the right to seek protection of one's rights and freedoms in relevant international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations of which Ukraine is a member or participant.

It is emphasized that the norms of the Constitution of Ukraine, which regulate the restrictions of the realization of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs have differentiated nature. The following grounds for restricting the realization of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs have been identified: in the interests of national security, territorial integrity or public order, in order to prevent riots or crimes, to protect public health, to protect reputation or rights of other, to prevent the disclosure of confidential information, to maintain the authority and impartiality of justice. Their characteristics are given, features are clarified.

It is established that the grounds for legitimate restriction of the realization of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs, enshrined in part three of Article 34 of the Constitution of Ukraine, require the development of clear conditions and criteria for their application.

Such conditions of legitimate restriction of the realization of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs as: legitimacy, legitimate aim and necessity in a democratic society are characterized.

The following standards of the European Court of Human Rights on the exercise of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs have been identified and characterized: 1) the form of ideas and information is protected in the same way as their content; 2) the limit of permissible criticism is wider in relation to politicians and the government than to private individuals; 3) the limit of permissible criticism of civil servants is wider, compared to individuals, but narrower compared to politicians; 4) evaluative judgments, in contrast to the facts, cannot be proved; 5) the use of exaggeration and provocation is an integral part of journalistic freedom; 6) assistance to a journalist in disseminating allegations made by another person during an interview cannot be an unconditional ground for his punishment without good reason; 7) sources of information for journalists are protected against exposure; 8) the duty of the press is to disseminate information and ideas on all issues of public interest, subject to compliance with the relevant limits; 9) freedom of expression includes freedom of artistic expression; 10) the use of various forms of artistic expression, in particular satire, in expressing one`s opinions is guaranteed; 11) the legitimacy of restrictions on the right to freedom of expression is established by compliance with the criteria of «prescribed by law», «pursuit of a legitimate aim», «necessity in a democratic society»; 12) the need for a democratic society is established through the presence of «pressing social need».

These standards have been classified into types according to the criteria of enshrining in the national legislation of Ukraine: 1) those that are enshrined in the current legislation of Ukraine; 2) those that are not enshrined in the current legislation of Ukraine.

The concept of the constitutional and legal mechanism for the exercise of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and

beliefs is specified – as a set of interrelated elements, through which the conditions for the legitimate exercise of a person's right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs.

The following structural elements of the constitutional and legal mechanism for the exercise of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs have been identified: constitutional norms that enshrine the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs; legal acts: normative legal acts, which are the external form of expression and consolidation of these norms; the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs, to its content, structure and guarantees of realization; the activity of a person to exercise his or her right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs; restrictions on the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs; subjects - state authorities, local self-government, their officials; legal acts that provide clarification of the content of legal rules; acts of application of the rules of law (individual legal); legal facts.

The experience of some European countries in exercising the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs is analyzed.

It is found that among European countries there is not unified approach in regulating this right.

The constitutions of the European countries are classified according to the following criteria`s into the following types:

1) *By the object of protection:*

– those that protect freedom of thought/expression of thought: Azerbaijan, Bosnia and Herzegovina, Armenia, Greece, Georgia, Spain, Moldova, North Macedonia, Portugal, Russia, Romania, Serbia, Slovakia, Slovenia, Turkey, Ukraine, Croatia;

– those that protect freedom of speech: Azerbaijan, Georgia, Cyprus, North Macedonia, Russia, Slovakia, Slovenia, Ukraine;

– those that protect freedom of opinions/expression of opinions: Austria, Albania, Andorra, Belgium, Belarus, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Armenia, Georgia, Estonia, Ireland, Spain, Cyprus, Latvia, Liechtenstein, Luxembourg, Malta, Moldova, Monaco, Germany, Norway, Poland, Romania, San Marino, Serbia, Slovakia, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Hungary, Ukraine, Finland, France, Croatia, the Czech Republic, Montenegro, Switzerland, Sweden;

– those that protect freedom of beliefs/expression of beliefs: Belarus, Georgia, Estonia, Ireland, Lithuania, North Macedonia, Romania, Ukraine;

– those that protect freedom of ideas/expression of ideas: Denmark, Estonia, Spain, Italy, France.

2) *Whether the right to freedom of thought is enshrined as an independent subjective constitutional right or as a structural element of another subjective constitutional right:*

– those that enshrining «the right to freedom of thought» in the same norm with «the right to freedom of speech» and/or «the right to freedom of expression (opinions)»: Azerbaijan, Moldova, Russia, Turkey, Croatia;

– those that enshrining «the right to freedom of thought» in the same norm with «the right to freedom of conscience/religion/worship»: Armenia, Bosnia and Herzegovina, Slovakia, North Macedonia, Belgium, Monaco;

– those that enshrining «the right to freedom of thought» at the same time with «the right to freedom of speech/expression» and «the right to freedom of conscience/religion»: Serbia, Georgia.

3) *By enshrining forms of expression and/or ways of spreading opinions/thoughts:*

– those that enshrining forms of expression and/or ways of disseminating opinions/thoughts: Austria, Bulgaria, Greece, Georgia, Denmark, Estonia, Italy, Spain, Cyprus, Liechtenstein, Moldova, the Netherlands, Germany, Portugal, Romania, Serbia, Slovakia, Turkey, France, Czech Republic, Montenegro, Sweden;

– those that not enshrining forms of expression and/or ways of disseminating opinions/thoughts: Albania, Andorra, Belgium, Belarus, Bosnia and Herzegovina, Armenia, Ireland, Iceland, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Malta, Monaco, Norway, Poland, North Macedonia, Russia, San Marino, Slovenia, the United Kingdom of Great Britain and the United Kingdom Ukraine, Hungary, Finland, Croatia, Switzerland.

4) *By the way of regulating the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs:*

– those that use a positive method: all European countries except Malta and the Netherlands;

– those that use a negative method: Malta, the Netherlands.

The following proposals and recommendations have been developed to improve the legislation of Ukraine:

1) to bring the Ukrainian translation of the Universal Declaration of Human Rights (Article 19), the Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (Article 10) into line with their official texts;

2) adopt a special law – the Law of Ukraine “On the Right To Freedom Of Thought And Speech, Freedom Of Expression Of One`s Opinions And Beliefs”, in which: 1) define the basic terms and concepts in accordance with Article 34 of the Constitution of Ukraine; 2) define clear conditions and criteria`s, under which restrictions, set out in part three of Article 34 of the Constitution of Ukraine, may apply; 3) set out the conditions of lawfulness restrictions on the realization of the constitutional right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs: legitimacy, legitimate aim, necessity in a democratic society.

Key words: human rights, freedom of thought, freedom of speech, freedom of expression opinions and beliefs, right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs, restriction on the exercise of the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs,

a mechanism for exercising the right to freedom of thought and speech, freedom of expression of one`s opinions and beliefs.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Барнич К. І. Свобода художнього вираження поглядів: вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на судову практику України. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2018. № 5. С. 64–67.

2. Барнич К. І. Реалізація права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: стандарти Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник УжНУ. Серія: «Право»*. 2019. № 57. С. 35–39.

3. Барнич К. І. Право на свободу думки і слова, свободу вираження поглядів і переконань в конституціях України та європейських держав: порівняльно-правовий аналіз. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 4 (volume 3). P. 18–23.

4. Барнич К. І. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: короткий історичний екскурс закріплення у Конституції України 1996 року. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 20. С. 54–61.

5. Барнич К. І. Реалізація права на свободу вираження: досвід окремих європейських країн. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 25. С. 19–25.

6. Барнич К. І. Поняття та структура конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Конституційно-правові академічні студії*. 2019. Вип. 2. С. 7–14.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Барнич К. І. Допустимі межі обмеження свободи вираження. *Закарпатські правові читання: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 11–13 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. Я. Рогача, Я. В. Лазура, М. В. Савчина; Ужгородський національний університет. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 1. С. 23–28.*

2. Барнич К. І. Конституційне право на свободу думки: проблемні аспекти. *International scientific and practical conference devoted to the celebration of 5th anniversary of Visegrad Journal on Human Rights «Development of legal science: choice mechanisms and priorities implementation»: conference proceedings (June 7–8, 2019). Snina: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 112–115.*

3. Барнич К. І. Теоретико-правові аспекти права на свободу слова. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 02–03 серп. 2019 р.). Харків: Східноукраїнська наук. юрид. орг-ція, 2019. С. 31–33.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань	
1.1 Поняття, ознаки та сутність конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань	14
1.2 Зміст конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань	44
1.3 Обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань	60
Висновки до Розділу 1	88
РОЗДІЛ 2. Механізм реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань	
2.1 Реалізація права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: стандарти Європейського суду з прав людини	92
2.2 Поняття та структура конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань	116
2.3 Досвід європейських країн щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань	127
Висновки до Розділу 2	154
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	168
ДОДАТКИ	206

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

**ЄСПЛ, Суд, Євросуд,
Страсбурзький суд**

Європейський суд з прав людини

**ЄКПЛ, Конвенція,
Євроконвенція**

Конвенція про захист прав людини та
основоположних свобод

МПГПП

Міжнародний пакт про громадянські і
політичні права

ЗМІ

Засоби масової інформації

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є одним з основних прав людини і громадянина, закріпленим в розділі другому Конституції України. Воно є однією з невід'ємних підстав демократичного суспільства та однією з основних умов для його прогресу. Цінність вказаного права для самореалізації особи важко переоцінити. Без плюралізму, толерантності, широти поглядів немає «демократичного суспільства». Людині як соціальній істоті важливо поділитися своїми думками, поглядами, переконаннями, знати, що хтось їх почув, особливо якщо вони критичні і суперечать загально визнаним. Тільки обмінюючись думками, поглядами, переконаннями, почасти суперечливими, ми можемо віднайти істину.

Проголосивши в статті 34 Конституції України, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, Україна взяла на себе зобов'язання забезпечити вказане право. Однак, як свідчать рішення Європейського суду з прав людини в справах проти України («Українська Прес-група проти України», «Салов проти України», «Ляшко проти України», «Марченко проти України», «Мирський проти України», «Газета «Україна-Центр» проти України», «Сірик проти України», «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України», «Швидка проти України», «ТОВ «Інститут економічних реформ» проти України», «Ликін проти України», «Михайлова проти України», «Редакція газети «Гривна» проти України»), – створений в Україні конституційно-правовий механізм реалізації цього права потребує свого вдосконалення.

Не применшуючи значення наукових доробок у вказаній сфері, все ж доводиться констатувати, що питання поняття, ознак, сутності та змісту конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань залишаються дискусійними. Потребують також уточнення в доктрині конституційного права підстави обмеження реалізації

права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Поглиблюються серед вітчизняних та зарубіжних науковців дискусії і щодо механізму реалізації цього права.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тема дисертаційного дослідження відповідає пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затвердженим Постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 03 березня 2016 року, Плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» у 2015 році, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 04 березня 2015 року № 213-р, а також плану науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» на 2015–2020 роки. Тема дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у ХХ–ХХІ ст.», яка розробляється науковцями Ужгородського національного університету (номер державної реєстрації 0198U007793).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу теоретичних положень відповідних наукових здобутків та нормативно-правових джерел, практики їх застосування розробити засади реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Мета дослідження досягається за допомогою вирішення таких *завдань*:

- уточнити поняття конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, виявити його ознаки та сутність;
- виявити структурні елементи конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

- окреслити межі здійснення конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та з'ясувати умови правомірності обмеження його реалізації, охарактеризувати їх;
- виявити та охарактеризувати стандарти Європейського суду з прав людини в сфері реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; здійснити їх класифікацію;
- уточнити поняття та виявити структурні елементи конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- класифікувати конституції країн Європи за такими критеріями: за об'єктом захисту; залежно від того чи закріплено право на свободу думки як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права; за закріпленням форм вираження та/або способів розповсюдження поглядів/думок; за способом регламентації права на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань;
- виробити та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають при реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Предметом дослідження є реалізація конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є комплексне застосування загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання в їх взаємозв'язку, обраних з урахуванням мети і завдань дослідження, його об'єкта та предмета.

За допомогою методу діалектики, предмет дослідження розглянутий в його розвитку, логічній визначеності та історичній конкретності (розділ 1).

За допомогою формально-логічного методу уточнено такі поняття: конституційне право на свободу думки і слова (підрозділ 1.1); конституційне право на вільне вираження своїх поглядів і переконань (підрозділ 1.1); конституційно-правовий механізм реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (підрозділ 2.2).

Визначальна роль відведена порівняльно-правовому методу, який використано для співставлення положень вітчизняного та зарубіжного законодавства щодо досліджуваного права (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.3).

Статистичний метод застосовувався для узагальнення практики Європейського суду з прав людини та Верховного Суду (підрозділи 2.1, 2.3).

Використання історико-правового методу надало можливість дослідити еволюцію ідеї закріплення в Конституції України права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (підрозділ 1.1).

Спеціально-юридичний метод дав змогу визначити зміст суб'єктивного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (підрозділ 1.2).

Метод класифікації дозволив здійснити групування стандартів Європейського суду з прав людини, а також конституцій європейських держав за різними критеріями (підрозділи 2.1, 2.3).

Структурно-логічний метод використовувався для дослідження сучасного стану реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (розділ 2).

Нормативно-правову основу дисертаційного дослідження становлять Конституція України та конституції зарубіжних країн, міжнародно-правові акти, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, законодавство України та зарубіжних країн.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених: К. Алісієвич, Г. Алтухової, Т. Альберда, К. Андріанова, О. Андрієвської, М. Афанасьевої, М. Баглая, М. Башаратьяна, В. Бедя, О. Белянської, Ю. Білас, В. Боровікової,

М. Буроменського, В. Буткевича, В. Гвоздєва, В. Гетьмана, М. Горшенєва, М. Горшкова, О. Грищук, Л. Дешко, Н. Довнар, О. Донченко, М. Дубровіної, А. Ектумаєва, С. Єгорова, А. Єзерова, К. Закоморної, І. Захара, Д. Зоренко, В. Кампо, Ю. Кириченка, М. Козюбри, А. Колодія, Б. Кормича, А. Крусян, О. Крюкова, В. Кудрявцева, М. Курко, О. Лукашевої, Р. Мельника, О. Мельничук, О. Мироненко, А. Мішина, К. Москальчук, М. Муратова, К. Настечко, А. Ніколаєва, В. Новікова, А. Олійника, О. Орлової, М. Орзіха, С. Осауленко, В. Погорілка, А. Переверзева, Т. Печончик, О. Пушкіної, П. Рабіновича, О. Радченко, Ю. Разметаєвої, А. Ріхтера, М. Савчина, М. Саудаханова, Н. Сергієнко, О. Соловійова, О. Сороки, О. Скакун, Т. Слінько, Н. Сташків, В. Тація, Д. Терлецького, Е. Тітко, Ю. Тодики, В. Туманова, В. Уварова, В. Федоренко, М. Фокіної, Т. Хабрієва, О. Члевик, Н. Шаклеїна, В. Шаповала, С. Шевчука, Ю. Шемшученка, К. Шундікова, Л. Ярмол.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, Верховного Суду за період 2018–2019 років, місцевих судів, Верховного Суду США, звіти Ради Європи, актуальні статистичні дані з досліджуваної проблематики.

Значну частину використаних джерел становлять іншомовні матеріали в оригіналі; якщо в тексті не зазначено інше, переклад іншомовних джерел виконано здобувачем самостійно.

Наукова новизна отриманих результатів визначається її метою і завданнями і проявляється, перш за все, у авторському підході до висвітлення питань теми дослідження. Дисертація є одним із перших у вітчизняній науці конституційного права комплексним порівняльно-правовим дослідженням реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

За результатами проведеного дослідження наукова новизна конкретизується в таких основних положеннях, рекомендаціях, висновках, практичних пропозиціях:

вперше:

– виділено основні етапи становлення та розвитку в чинній Конституції України права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) закріплення права на свободу думки окремо від права на свободу слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань; 2) скорочення переліку підстав для обмеження цього права; 3) закріплення права на свободу думки разом з правом на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; 4) виключення з тексту норми статті слів «будь-якої форми»; 5) розширення переліку підстав для обмеження вказаних свобод; 6) виключення з переліку підстав для обмеження такої підстави як «моральність населення»;

– класифіковано конституції країн Європи за такими критеріями на такі види: *за об'єктом захисту* (такі, що захищають свободу думки / вираження думки; такі, що захищають свободу слова; такі, що захищають свободу поглядів / вираження поглядів; такі, що захищають свободу переконань / вираження переконань); *залежно від того чи закріплено право на свободу думки як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права* (такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу слова» та / або з «правом на свободу вираження (поглядів)»; такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу совісті / релігії / віросповідання»; такі, що закріплюють «право на свободу думки» одночасно і з «правом на свободу слова / вираження», і з «правом на свободу совісті / релігії»); *за закріпленням форм вираження та / або способів розповсюдження поглядів / думок* (такі, що закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок; такі, що не закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок); *за*

способом регламентації права на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань (такі, що використовують позитивний спосіб; такі, що використовують негативний спосіб);

– обґрунтовано, що конституційне право на свободу думки є гарантованою державою можливістю виразити/висловити своє власне відношення (свою точку зору) з будь-якого питання. Акцентовано увагу, що саме такий зміст було закладено у нього законодавцем при прийнятті чинної Конституції України;

удосконалено:

– підходи до визначення поняття права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що дозволило сформулювати авторські визначення таких понять:

конституційне право на свободу думки і слова – це гарантована державою можливість вільно висловлювати чи не висловлювати усно, письмово, друковано свою точку зору, ідеї щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

конституційне право на свободу вираження своїх поглядів і переконань – це гарантована державою можливість вільно виражати чи не виражати свої погляди і переконання у будь-який спосіб, відмінний від усного, письмового чи друкованого;

– уявлення щодо структурних елементів конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Аргументовано, що до зазначених варто відносити наступні: 1) вільно без жодного впливу формувати свою власну думку (точку зору), свої погляди і переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 2) безперешкодно дотримуватися своєї думки, погляду чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 3) мати та публічно висловлювати, виражати свою власну думку, погляди і переконання; 4) змінити свою думку, погляд чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 5) відмовлятися від публічного

висловлення / вираження своєї думки, погляду чи переконання; б) бути обмеженим у висловленні / вираженні своєї думки, погляду чи переконання відповідно до закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;

– існуючі наукові погляди щодо сутності конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, яка, як показало дослідження, полягає в свободі публічно виразити своє власне відношення щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

– визначення поняття конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань – це комплекс взаємопов'язаних елементів, за допомогою яких створюються умови для правомірного здійснення права особи на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

дістали подальшого розвитку:

– підходи щодо права на ефективні національні засоби юридичного захисту, а також права після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна як гарантій забезпечення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– ідеї відносно стандартів Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що дозволило виділити та подати їх розгорнуту характеристику, а також здійснити класифікацію на види за критерієм закріпленості в національному законодавстві України на: 1) такі, що закріплені в чинному

законодавстві України; 2) такі, що не закріплені в чинному законодавстві України;

– науково-теоретичні уявлення про структурні елементи конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Аргументовано, що до таких структурних елементів входять: конституційні норми, що закріплюють право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; правові акти: нормативно-правові, які є зовнішньою формою виразу і закріплення цих норм; саме конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, його зміст, структура та гарантії здійснення; діяльність особи із здійснення свого права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; суб'єктів – органи державної влади, місцевого самоврядування, їхні службові та посадові особи; інтерпретаційно-правові акти, які містять роз'яснення змісту правових норм; акти застосування норм права (індивідуально-правові); юридичні факти.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони становлять науково-теоретичний та практичний інтерес, а викладені положення, висновки та пропозиції можна використовувати:

– у науково-дослідній сфері для подальших теоретичних досліджень та удосконалення наукових розробок щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– у правотворчій сфері у процесі подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства в сфері права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– у правозастосовній (правореалізаційній) практиці для підвищення рівня професійності посадових осіб та покращення їхньої ефективності в сфері реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

– у навчально-методичній роботі при підготовці підручників, навчальних посібників, науково-методичних рекомендацій та навчальних курсів: «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», «Права людини».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, результатом власних досліджень автора.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація була обговорена на засіданні кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет». Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були представлені на міжнародних науково-практичних конференціях, серед яких: «ХІ Закарпатські правові читання» (м. Ужгород, 11–13 квітня 2019 р.); «Development of legal science: choice mechanisms and priorities implementation» (Snina, June 07–08, 2019); «Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку» (м. Харків, 02–03 серпня 2019 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, переліку умовних позначень, двох розділів, що містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. **Загальний обсяг роботи** становить 223 сторінки. Список використаних джерел налічує 322 найменування і займає 38 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА СВОБОДУ ДУМКИ І СЛОВА, НА ВІЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ СВОЇХ ПОГЛЯДІВ І ПЕРЕКОНАНЬ

1.1 Поняття, ознаки та сутність конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Прийнявши понад двадцять років тому Конституцію України [68], наша держава стала на шлях демократичного перетворення, яке триває і по сьогодні. Правильне розуміння закріплених у ній прав і свобод, сприяє кращому їх утвердженню і забезпеченню. При цьому, важливо не забувати, що «конституція – це не текст, це ціннісна система, цінності, які живуть, відтворюються, направляють суспільне життя» [9, с. 17].

Прийняття Конституції України стало надзвичайно важливим кроком в історії будівництва нашої держави. Конституція України 1996 року, як відзначають вітчизняні конституціоналісти М. Орзіх та А. Єзеров, є виваженим документом і юридично якісним продуктом європейської суспільно-політичної думки кінця ХХ століття [99, с. 28]. До роботи над Основним Законом були залучені представники державних органів і установ, політичні партії і громадські організації, наукові співробітники, практичні діячі, суспільство загалом [57, с. 131].

Своє чільне місце у Конституції України зайняло і право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, яке закріплене у її тридцять четвертій статті. Як випливає з вказаної конституційної норми, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з

метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [68].

На наш погляд, задля розкриття поняття, ознак і сутності вищевказаного права, доцільно звернутися до первинних джерел та підготовчих матеріалів, які передували його закріпленню в Основному Законі нашої держави.

Так, у схваленій 19 червня 1991 року Верховною Радою Української РСР Концепції нової Конституції України було задекларовано, що Нова Конституція Республіки має ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет України, закріпити, розвивати і конкретизувати її положення. Вказувалося, що у новій Конституції України будуть закріплені права людини, які вже проголошені діючою Конституцією..., а також ті, які раніше не проголошувалися Конституцією, зокрема: ...право на свободу думки та переконань; право на інформацію і її вільне поширення без будь-яких форм цензури. Буде також проголошено, що держава забезпечує гласність в усіх сферах життєдіяльності суспільства, свободу слова і друку, вільне функціонування засобів інформації виходячи з принципів політичного та ідеологічного плюралізму [130].

01 липня 1992 року Верховною Радою України схвалено та винесено на всенародне обговорення Проект Конституції України [141], який структурно складався з преамбули, 10 розділів, 21 глави, 258 статей, перехідних положень та варіанту однопалатних Національних Зборів.

У першому варіанті нової Конституції, право на свободу думки закріплювалося поруч з правом на свободу совісті (стаття 28), а свобода слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань – виділена в окрему статтю 29. Згідно з останньою, проголошувалося, що: «Кожному гарантується свобода слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань. Кожний має право вільно і незалежно від державних кордонів шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати і

поширювати будь-яку інформацію усно, письмово чи за допомогою друку або іншими способами на свій вибір. Обмеження цього права визначається лише в законі з метою охорони особистої, сімейної, професійної, комерційної або державної таємниці, забезпечення державної і громадської безпеки, територіальної цілісності, поважання моралі, захисту прав і свобод інших осіб» [141].

Після довготривалого публічного обговорення вказаного проекту, яке тривало до 01 грудня 1992 року, робочою групою після всенародного обговорення та експертних висновків вітчизняних та зарубіжних фахівців представлено Конституційній комісії новий варіант Конституції, в якому 48 статей виключено, 188 – доопрацьовано, 30 – внесено нових, редакційно або по суті змінено майже 90 % тексту проекту. Крім того, здійснені структурні зміни [99, с. 30].

Результатом всенародного обговорення і напруженої праці Конституційної комісії став черговий проект Основного Закону в редакції від 26 жовтня 1993 року [84, с. 48].

У цьому проекті, як і в попередньому, право на свободу думки закріплювалося поруч з правом на свободу совісті (стаття 28), а не зі свободою слова і вільним виявленням в будь-якій формі своїх поглядів і переконань (стаття 29). Однак зміст статті зазнав деяких коригувань. Так, нова редакція вказаної статті закріплювала, що: «Кожному гарантується свобода слова та вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань. Кожний має право вільно і незалежно від державних кордонів шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово чи за допомогою друку або іншими способами на свій вибір. Обмеження цього права визначається лише в законі з метою охорони державної та іншої захищеної законом таємниці, а також захисту прав і свобод інших осіб». Як бачимо, зміни стосувалися, власне, частини третьої вказаної статті, зокрема було скорочено перелік підстав для обмеження цього права з десяти до трьох [14, с. 55–56].

Як вказують М. Орзіх та А. Єзеров, укладення Конституційного Договору сприяло інтенсифікації процесу підготовки нової Конституції України. Вже 19 червня 1995 року Розпорядженням Співголів Конституційної комісії України «Про утворення Робочої групи Конституційної комісії» з метою прискорення доопрацювання проекту нової Конституції України на основі узагальнення матеріалів альтернативних проектів та текстів розділів, підготовлених секціями Конституційної комісії, було утворено Робочу групу Конституційної комісії у складі провідних правознавців України – В. Авер'янова, Ф. Бурчака, А. Зайця, М. Козюбри, В. Копейчикова, А. Корнеєва, В. Погорілка, П. Мартиненка, М. Пухтинського, В. Шаповала. Відповідно до рішення Конституційної комісії проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 року було визначено як базовий. Робоча група підготувала нову редакцію проекту Конституції і 15 листопада 1995 року передала його Конституційній комісії [99, с. 34]. 11 березня 1996 року Комісією проект був схвалений та 20 березня 1996 року поданий у Верховну Раду України на розгляд.

Згідно з схваленим Комісією проектом, стаття 29 звучала наступним чином: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб за своїм вибором. Здійснення цих свобод може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням або злочинам, для охорони здоров'я і моральності населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [107]. Як бачимо, порівняно з попереднім проектом, спостерігаються такі зміни: право на свободу думки виключено зі статті 28 і перенесене в дану статтю; при формулюванні права вільного виявлення своїх поглядів і переконань забрано слова «в будь-якій формі»; при формулюванні «права на інформацію» додано

можливість «збирати»; забрано слова «незалежно від державних кордонів», «шукати, одержувати, фіксувати, зберігати», «за допомогою друку»; перефразовано формулювання частини третьої статті, розширено перелік підстав для обмеження вказаних свобод [14, с. 56].

Верховною Радою України 05 травня 1996 року було створено Тимчасову спеціальну комісію для доопрацювання проекту Конституції України, внесеного Конституційною комісією [135]. За період роботи комісією проведено 8 засідань, на яких опрацьовано текст Конституційної комісії України, в результаті чого такий був ґрунтовно доопрацьований з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів законодавчої ініціативи, в результаті чого: структура проекту не зазнала змін; в новій редакції виписано 6 статей; додатково внесено 12 нових статей; суттєво змінено 29 статей; доповнено зміст 54 статей; редакційні і термінологічні правки торкнулися 34 статей [33, с. 124–125].

Після доопрацювання, нумерація норми статті 29 змінилася і стала тепер статтею 34, яка закріплювала наступне: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір. Здійснення цих свобод може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням або злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [107]. Загалом, зміни до даної статті торкнулися заміни слів «виявлення» на «вираження», «за своїм вибором» на «на свій вибір»; виключення слів «моральності населення» з переліку обмежувальних підстав [14, с. 57].

Доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією проект Конституції України, був затверджений і переданий на розгляд Верховної Ради України 17 травня 1996 року.

04 червня 1996 року вищевказаний проект був прийнятий у першому читанні [140]. До проекту надійшло 1932 зауважень та пропозицій [99, с. 34]. Зокрема, що стосується нашого дослідження, то зауваження і пропозиції суб'єктів права законодавчої ініціативи щодо статті 34 полягали, зокрема в тому, що окремими народними депутатами пропонувалося [106]: проголосити тільки свободу слова, вільне висловлення власних поглядів і переконань, виключивши «право на свободу думки» із тексту статті (В. Худомака; В. Понеділко; Л. Лук'яненко); об'єднати в одну статтю право на свободу думки, совісті та релігії, свободу переконань і на вільне висловлення їх, у тому числі вільно отримувати та розповсюджувати інформацію (М. Лавриненко). Цим же народним депутатом пропонувалося закріпити вказане право тільки за громадянами України; доповнити статтю новою частиною (А. Пейгалайнен); розпочати додатковою частиною (В. Понеділко); у частині другій статті 34 (29) записати «Цензура заборонена» (С. Ткаченко); доповнити частину другу, зокрема: після слів «має право» записати «безперешкодно дотримувати своїх переконань, змінювати їх», далі за текстом (О. Чупахін); після слів «в інший спосіб за своїм вибором» доповнити словами «якщо це не завдає шкоди іншій особі», далі за текстом (І. Білас); після слова «інформацію» доповнити словами «яка не є державною або іншою захищеною законом таємницею», далі за текстом (М. Рябець); зменшити перелік обмежень, зазначених у частині третій статті 34 (В. Худомака); зазначити тільки, що «здійснення цих свобод буде обмежене законами» (В. Пустовойтовський); змінити формулювання частини третьої, а саме прописати, що «здійснення свободи слова може бути обмежено, а далі за текстом» (С. Гмиря); взагалі виключити частину третю (В. Алексеев, В. Олексєенко, І. Симоненко); замінити окремі слова (С. Кузьменко, В. Понеділко). Частина з вказаних пропозицій була врахована, інша – відхилена, однак кардинальних змін у конституційному формулюванні статті

34 вони не потягнули. Текст був представлений до другого читання у Верховній Раді України [14, с. 57–58].

Як можна побачити з аналізу Стенограм засідань Верховної Ради України того часу, під час постатейного голосування, виникла дискусія відносно вказаної редакції статті. Зокрема, народним депутатом В. Носовим пропонувалася включити у частину першу статті слова «у будь-якій формі», у частину третю - підстави з питань моралі, оскільки такі норми містяться в міжнародних документах. На що голова Тимчасової спеціальної комісії М. Сирота зауважив, що: «Позиція комісії така: якщо вже писати «в будь-якій формі», то треба додати «визначеній чи встановленій законом». Окрім того, він підмітив, що «у такому випадку це може провокувати людину на те, щоб вона це робила в будь-якій формі, а Конституція гарантуватиме таке право та ще й право захисту в судах». Народний депутат В. Алексеев наполягав на тому, щоб включити до частини другої слова «незалежно від державних кордонів», оскільки такі містяться і у Загальній декларації з прав людини, і у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Однак, як зауважив М. Сирота: «На думку комісії, тут записана ширша норма, а намагання конкретизувати норму може викликати неоднозначне тлумачення її людьми». Голова Верховної Ради України, при цьому, нагадав, що депутатами вже була проголосована норма, якою визнано, що норми міжнародного права, ратифіковані парламентом України, є частиною нашого законодавства. Народним депутатом С. Гмиря вказувалося на відсутність логіки між задекларованою у частині першій «свободи думки» і можливістю її обмеження, як записано у частині третій, оскільки не зрозуміло хто і як може обмежити свободу думки («приймати для цього психотропні речовини або щось інше?»). З огляду на що, ним пропонувалося у частині третій прописати, що свобода слова може бути обмежена у визначених випадках. Позиція комісії щодо конструювання даної норми, як зауважив М. Сирота, полягає в тому, що: «Кожен може сказати: я маю таку думку, моя думка така – то, я свою думку виклав на папері... Не «слово виклав» і не «слово я маю», а «я маю свою

думку». Можна викласти позицію, і не тільки усно, а й письмово. Це ж нормально... Така норма є у текстах конституцій усіх європейських країн» [173].

Вважаємо, що таке розуміння права на свободу думки вказує нам на такий її зміст як можливість висловити або іншим чином виразити свою думку (точку зору).

Як казав свого часу французький письменник і філософ Марі Франсуа Аруе (Вольтер): «Я можу бути не згодним з Вашою думкою, але я віддам життя за Ваше право висловлювати її» [105, с. 436].

Повертаючись до парламентських дискусій, зауважимо, що окрему палку дискусію викликала частина третя статті 34. Так, народним депутатом В. Кочергою пропонувалося викласти вказану частину у такій редакції: «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом». На що, голова Тимчасової спеціальної комісії зауважив, що: «Редакція, яка є, гарантує якраз те, що проголошено в попередніх двох частинах цієї статті. Якщо ж ми після слова «законам» ставимо крапку, то тим дозволяємо повністю зруйнувати саме поняття свободи слова», оскільки завтра може прийняти закон, який заборонить будь-яку свободу слова. Народним депутатом В. Носовим ще раз пропонувалося включити у частину третю – підстави з питань моралі, яка була у перших варіантах проекту Конституції. Однак, як зауважив М. Сирота: «Комісія не з власної ініціативи вилучила слово «моралі», а з ініціативи Верховного Суду України, який запропонував вилучити цей термін як такий, що не є юридично абсолютно чітким» [174].

Відтак, після довготривалої дискусії, парламентом була прийнята конституційна конструкція статті 34 Конституції України у тому варіанті, який ми маємо і на даний час: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно,

письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [68].

Підсумовуючи наведене, можемо зауважити, що робота як над текстом Конституції України, так і над її статтею 34 зокрема, була довготривалою, дискусійною і багатостраждальною. У її розробці взяли участь не лише депутати Верховної Ради України, а й авторитетні науковці і практики, все суспільство загалом, що підкреслює всесторонність осмислення конституційних положень, які планувалося закріпити [14, с. 59].

Проведене дослідження дало змогу простежити процес конструювання права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Хронологічно такий може бути представлений наступним чином: 1) закріплення права на свободу думки окремо від права на свободу слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань; 2) скорочення переліку підстав для обмеження цього права; 3) закріплення права на свободу думки разом з правом на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; 4) виключення з тексту норми статті слів «будь-якої форми»; 5) розширення переліку підстав для обмеження вказаних свобод; 6) виключення з переліку підстав для обмеження такої підстави як «моральність населення» [14, с. 59].

Окрім того, аналіз історичних документів та матеріалів, які стосуються прийняття Конституції України, дозволив зрозуміти хід думок законодавця, з яких він виходив при конструюванні вказаної норми, а також з'ясувати її зміст. Все це в сукупності дозволяє подивитися на задеклароване у статті 34 Конституції України право під новим кутом зору [14, с. 59].

Як відзначається Ю. Кириченком, у системі прав людини право на свободу думки і слова, яке закріплено в частині першій статті 34 Конституції

України та надає людині можливість вільно висловлювати власну думку, погляди і переконання і таким чином впливати на суспільно-політичні процеси, які відбуваються в державі – посідає особливе місце. На сучасному етапі зазначене право є невід’ємним гарантом громадського контролю над державою, що дає змогу взаємної двосторонньої комунікації між державою і суспільством, а також створює передумови для ефективного взаємобалансування з урахуванням інтересів обох сторін, сприяє підтриманню демократичного суспільного ладу та реалізації всіх форм демократії. Тобто без чіткого гарантування цього права неможливе існування демократії та розвиток незалежної, соціальної, правової держави [53].

Водночас у науковій літературі можемо знайти різноманітні точки зору щодо розуміння сутності даного права, формулювання його поняття та ознак.

Право на свободу думки і слова, за визначенням К. Настечко, є основоположним конституційним правом людини і громадянина, яке передбачає право мати думку, вільно її виражати за допомогою слів, і його не може бути обмежено, крім випадків передбачених законодавством України» [89, с. 42].

За визначенням М. Дубровіної: «Право на свободу думки і слова – це невід’ємне право кожного, яке належить людині з народження, яке забезпечується підвищеною правовою охороною, яке дозволяє людині самореалізовуватися, яке відображає прогресивні тенденції розвитку правої держави і, яке є принципом побудови взаємовідносин людини з державою» [42, с. 64]. Вчена також відмічає, що сутністю права на свободу думки і слова є те, що воно є елементом свободи людини [42, с. 35].

Право на свободу думки і слова за В. Федоренком передбачає, що кожна людина має невід’ємне право визначати для себе систему морально-етичних, світоглядних, духовних і інших ідей та ідеалів, а також вільно, без будь-якого ідеологічного чи іншого контролю, оприлюднювати та обстоювати свої думки й погляди в усіх сферах суспільного та державного життя [193, с. 229].

Відтак, аби з'ясувати сутність права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, необхідно окремо уточнити зміст тих понять, які його утворюють.

Юридичний текст, як вдало підкреслюється професором В. Буткевичем, формулює норму поведінки і він має бути однозначним, чітким, зрозумілим, таким, що визначає передбачуваність дій і тощо. Саме тому в праві так багато уваги приділяється офіційному тлумаченню, яке саме піддано жорсткій правовій регламентації [26, с. 84–85].

У філософії під сутністю явища (предмета) розуміється сукупність найбільш важливих і стійких якостей, відносин або властивостей, що складають його основу, визначають глибинну природу та зв'язки, які впливають на всі інші характеристики. Сутність права – це внутрішня цілісність усіх його багатоманітних якостей (властивостей) [179, с. 118].

Перш ніж говорити про свободу думки, на наш погляд, варто почати з поняття «думка».

У Тлумачному словнику сучасної української мови надається наступне визначення: думка – 1) те, що з'явилося в результаті міркування, продукт мислення; 2) відображення об'єктивної дійсності в поняттях, судженнях, висновках; 3) система переконань, поглядів, уявлень [184, с. 211].

З позиції психології, філософії, як відмічається Л. Ярмол, думка – це основна одиниця мислення, його результат, яка виражається у формі судження, умовиводу, поняття, ідеї тощо. У думках людина виражає розуміння навколишнього світу, інших людей, самої себе тощо [209, с. 74]. Вчена також прийшла до висновку, що погляди людини, будучи судженнями, не є тотожними з думками. Думки – ширше поняття, ніж погляди. Погляди людини як судження є окремим видом думки, але не єдиним [207, с. 294].

У науково-практичному коментарі Конституції України за редакцією В. Тація, вказується, що використане у тексті Конституції України словосполучення «свобода думки» не означає, що держава або будь-хто інший може встановити контроль над процесом мислення людини, який є внутрішнім

за своєю суттю. Свобода думки означає, насамперед, свободу у виборі своєї власної думки, а також своїх власних переконань, які виражаються у зовнішній формі. Таким чином, людину не можна примусити думати в той чи інший спосіб і будь-яка держава не повинна ставити перед собою подібну мету [69, с. 246–247].

У контексті зазначеного, хочеться навести приклади вітчизняного законодавства, які в якості своєрідних «законодавчих запобіжників» забороняють впливати на думку особи.

Так наприклад, у ч. 4 ст. 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» закріплюється положення, згідно з яким забороняється використання у програмах та передачах на телебаченні і радіо прихованих вставок, які впливають на підсвідомість людини та / або чинять шкідливий вплив на стан їх здоров'я [138].

Згідно з ч. 9 ст. 72 Закону України «Про вибори народних депутатів України» – впродовж 10 хвилин до і після теле-, радіотрансляції передвиборної агітаційної теле-, радіопрограми партії, кандидата у депутати забороняється на тому ж каналі мовлення в будь-якій формі коментувати чи оцінювати зміст передвиборної агітаційної програми, дії партії, кандидатів у депутати [119].

Продовжуючи дослідження точок зору вчених на вказане право, відзначимо, що за визначенням В. Гвоздева свобода думки розуміється як (гарантоване) абсолютне право індивіда дотримуватися своєї думки, не зазнаючи при цьому будь-яких зовнішніх втручань та ідеологічного контролю [32, с. 14–16].

На думку М. Дубровіної, свобода думки означає свободу кожної людини від будь-якого ідеологічного або політичного контролю, коли вона сама визначає лінію своєї поведінки відповідно до своїх переконань [42, с. 39].

Інший науковець – М. Башаратьян дійшов висновку, що свобода думки як юридичне поняття означає свободу людини як у відношенні здійснення нею

процесу мислення, так і у відношенні його змісту, засад і результатів, а також свободу в сфері переконань [20, с. 85].

На думку К. Настечко, складник концепту «свобода думки» включає в себе: можливість вільного міркування про різні суб'єкти, об'єкти, явища життя, відносини та інше, яке відбувається на підставі уявлень та переконань людини, її освіти, психологічного стану та середовища, в якому вона живе [89, с. 40].

З погляду М. Муратова: «Думка вільна, якщо вона може бути висловлена без несприятливих або небезпечних для людини наслідків» [88, с. 12].

Як відзначають автори Малої енциклопедії конституційного права, свобода думки, зокрема, полягає також у гарантії захисту людини від обмеження його можливості мислити вільно і незалежно, не піддаючись якому-небудь неправомірному впливу на мозок або свідомість: технічними засобами, медичними препаратами чи за допомогою протизаконних медичних або інших експериментів [79, с. 303].

Серед науковців немає єдиної думки щодо того, як розглядати дане право:

- як єдине право разом із правом на свободу слова (Ю. Кириченко, Г. Алтухова);

- чи як самостійне право, хоча і взаємопов'язане з правом на свободу слова (М. Башаратьян, М. Дубровіна).

В. Кудрявцев, взагалі, не вбачає необхідності проголошувати, гарантувати або забороняти «свободу думки», оскільки таке «може створити уявлення про примусову можливість політичного, соціального або будь-якого іншого контролю над самими інтимними сторонами людської психіки». На думку вченого, точніше було б використовувати вираз «свобода вираження думки» [75, с. 106].

Дещо схожі погляди знаходимо у Г. Алтухової, яка відзначає, що: «Свободу думки можна вважати абсолютним правом людини тому, що його неможливо порушити в принципі. Думка, яка не виражається назовні не

піддається контролю. Немає необхідності юридичними засобами гарантувати наявність у людини думок, як немає необхідності гарантувати наявність у неї рук або ніг. Право може регулювати суспільні відносини, але не фізіологію людини. Таким чином, самотійне юридичне значення свобода думки не має. Тому свобода думки і слова читається як одна свобода» [4, с. 31].

Водночас, як відмічає І. Захара, право на свободу думки можна вважати абсолютним, якщо під думкою ми будемо розуміти внутрішнє переконання або віру, які не мають на увазі насилля над іншими. Однак, як продовжує вчений, з такою думкою не в повній мірі погодилися б психологи, оскільки, думка також може бути невільною у тих випадках, коли людина, яка піддається небезпеці, вважає за краще не повертатися до неї – «не думати», тобто мова йде про психологічну свободу як проблему самозахисту [46].

Л. Ярмол притримується думки, що в об'єктивному юридичному праві свободи світогляду, поглядів, думки, переконань, віри, совісті не повинні проголошуватися, оскільки вони відображають внутрішню, психічну сферу життєдіяльності особистості, в яку ні держава, ні інші соціальні утворення чи окремі особи втручати не мають права з огляду на їх природу. Юридичному регулюванню, на її погляд, підлягають лише свободи зовнішнього вираження, прояву цих феноменів свідомості [210, с. 23].

З вказаними міркуваннями вчених погодитися можемо тільки частково, оскільки, якщо ми говоримо про закріплене у статті 34 Конституції України право на свободу думки, то, на наш погляд, враховуючи зміст, закладений у нього законодавцем, воно полягає у гарантованій державою можливості виразити / висловити своє власне відношення (свою точку зору) з будь-якого питання. Найкращим чином проілюструвати наведене, на наш погляд, може твердження «Я вважаю», якщо думка висловлюється однією людиною, або «Ми вважаємо», якщо таку розділяє група людей.

У чинному законодавстві України можемо знайти приклади, які ілюструють вказану можливість реалізації права на свободу думки.

Так, наприклад, згідно з пп. 8 п. 4 Розділу III Положення про конкурсну комісію з проведення конкурсу на зайняття посад працівників Державного бюро розслідувань, затвердженого Наказом Державного бюро розслідувань 26 липня 2019 року № 177, члени Конкурсної комісії мають право висловлювати окрему думку щодо рішень Конкурсної комісії [126].

Згідно з п. 11 Розділу III Положення про Наглядову раду Координаційного центру з надання правової допомоги, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України 14 серпня 2019 року № 2551/5, члени Наглядової ради, які не згодні з рішенням Наглядової ради, можуть у письмовій формі викласти окрему думку, яка додається до протоколу [127].

Згідно з п. 127 Статуту акціонерного товариства комерційний банк «ПриватБанк», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 05 червня 2019 року № 594 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 року № 712), кожен член наглядової ради зобов'язаний висловити свою думку та проголосувати щодо запропонованого проекту рішення шляхом заочного голосування протягом трьох робочих днів з дати надсилання бюлетенів для заочного голосування або проектів рішень [123].

Як відзначено у Доповіді Спеціального доповідача з питань про заохочення і захисту права на свободу переконань і їх вільне вираження пана Абіда Хуссейна, про справжню свободу не може йти мова, якщо відсутня або обмежена свобода думки («freedom of thought»); свобода думки не тільки для тих, хто виражає згоду, але і тих, з ким інші або ми самі не згодні. Істина народжується тільки в спорі, так як найкращим критерієм істини є здатність мислителя доказати свою правоту в спорі з носіями інших ідей [1, с. 9].

Як вже відзначалося вище, в Конституції України право на свободу думки закріплене поряд з правом на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Схожим чином дане право закріплене у статті 27 Конституції Республіки Мальдіви [56, с. 474], статті 47 Конституції Азербайджанської Республіки [58], статті 32 Конституції Республіки Молдова [61], статті 29 Конституції Російської Федерації [62]. Однак,

наприклад, у статті 41 Конституції Республіки Вірменія [273], статті 26 Конституції Республіки Литва [311], статті 99 Конституції Республіки Латвія [310], статті 24 Конституції Словацької Республіки [281] право на свободу думки закріплене поряд з правом на свободу совісті і віросповідання. Така ж конструкція права на свободу думки («freedom of thought») міститься, зокрема, і в Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [12, с. 113]. Зупинятися на особливостях закріплення та реалізації даного права у зарубіжних країнах, наразі, не будемо, оскільки даному питанню присвячено окремий підрозділ дисертаційної роботи.

На думку В. Беда, який досліджував конституційно-правові аспекти реалізації права людини на свободу совісті та віровизнання, поєднання в Конституції України свободи думки не з свободою віросповідання, а з свободою слова, є абсолютно виправданим і природним [21, с. 166], з чим ми повністю погоджуємося.

Той факт, що у європейських і світових документах свобода думки розглядається в контексті свободи совісті і віросповідання, як слушно підкреслює М. Башарат'ян, пояснюється в основному історичними причинами: протягом століть, починаючи з пізнього середньовіччя і аж до нового часу відносини між представниками різних конфесій у Західній Європі характеризувалися крайньою нетерпимістю. Існували численні ересі і маргінальні релігійні течії; війни і народні повстання носили, як правило, релігійний характер. Ось чому в новий час одним із головних ідейних досягнень ліберальної думки вважалась саме релігійна терпимість, усвідомлення того, що кожна людина має право на внутрішню свободу, свободу думки, перш за все, в релігійних питаннях [20, с. 60–61]. На думку вченого, в світлі тих переслідувань за політичне інакомислення, які мали місце в умовах тоталітарного ладу СРСР, законодавець визнав доцільнішим вийняти право на свободу думки із контексту релігійних свобод і перенести його в контекст свободи слова і масової інформації [20, с. 63].

Вказане, на наш погляд, повною мірою стосується і України, яка свого часу теж входила до Союзу Радянських Соціалістичних Республік і, як зауважує М. Фокіна: «Отримала від попередньої політичної системи чималу інституційну та правову спадщину» [195, с. 30]. Відтак, закріплення даного права поряд з правом на свободу слова, а не поряд з правом на свободу совісті і віросповідання, відповідає історичним передумовам розвитку нашої держави [12, с. 114].

Переходячи до наступного блоку, зауважимо, що у сучасному світі ми не можемо уявити демократичне суспільство без свободи слова, яка є запорукою всіх інших свобод. Важливість вказаної свободи важко переоцінити, вона є необхідною як для самореалізації особистості, встановлення істини, так і для демократичного політичного процесу. Але ще більше значення вона має для уряду, оскільки «уряд, котрий не знає, про що думає і що відчуває його народ, перебуває у небезпеці, а уряд, що змушує мовчати, ризикує знищити творчий потенціал свого народу» [76]. Іншими словами, за висловом французького консервативного політика де Бональда: «Держава може дійти сум'яття внаслідок того, що пишуть часописи, але вона може загинути внаслідок того, про що вони мовчать» [64, с. 78].

Прийнято вважати, що термін «свобода слова» («freedom of speech») був вперше юридично закріплений у Біллі про права, прийнятому англійським парламентом у 1688 році [42, с. 17].

У Конституції України, на відміну від деяких інших держав (зокрема, Республіки Сінгапур, Корейської Народно-Демократичної Республіки, Соціалістичної Республіки В'єтнам) право на свободу слова у нас гарантоване всім, а не лише громадянам країни. Хоча, як було зазначено трохи вище, така пропозиція надходила при прийнятті Основного Закону [19, с. 31].

Право на свободу слова, як відзначає вітчизняна дослідниця Т. Слінько, є базовою цінністю конституціоналізму, яка може бути реалізована тільки в умовах демократичного режиму, зацікавленого в прояві різноманіття думок і за якого є неприйнятними необґрунтовані її обмеження. Ефективна реалізація

зазначених громадянських прав можлива за умови створення сприятливого правового середовища для їхнього розвитку, встановлення верховенства права, поряд з формуванням сприятливої, прозорої й передбачуваної політичної бази й системи регулювання, що враховує національні особливості, необхідні для створення орієнтованого на інтереси людей інформаційного суспільства [168, с. 202].

Свобода слова, на думку О. Члевик, є невід'ємним елементом конституційної свободи, а її стан у державі є показником рівня її розвитку, оскільки свобода слова може бути реалізована тільки в умовах демократичного політичного режиму, за якого забезпечене різноманіття поглядів та підходів до будь-яких питань, зокрема й тих, які стосуються життєдіяльності суспільства [196, с. 11]. Розглядаючи свободу як конституційну категорію, вченою вперше обґрунтовано і розроблено її визначення як «стану, за якого суб'єкт конституційного права (окрім суб'єктів владних повноважень) має можливість діяти відповідно до внутрішніх переконань та об'єктивних умов дійсності, реалізуючи свої ідеї, задовольняючи власні інтереси та потреби у політичній (свобода політичної діяльності, свобода об'єднання, свобода мирних зібрань тощо), економічній (свобода підприємницької діяльності, свобода ринку тощо) та інших сферах (свобода думки і слова, свобода совісті та віросповідання, інтелектуальна свобода, свобода творчої, наукової, технічної діяльності, свобода вибору професії та роду занять тощо), за умови поваги до свободи інших учасників конституційних відносин та відповідальності за власний вибір» [196, с. 5].

За визначенням В. Гвоздєва: «Свобода слова – це (гарантоване) право індивіда вільно та публічно викладати свої думки (погляди, ідеї), будь-яку інформацію у формі слів – мовлених, писаних або друкованих» [32, с. 15].

Аналіз семантики слів-ідентифікаторів словосполучення свобода слова, як відзначає Т. Печончик, свідчить про наявність у його семантичній структурі таких основних смислів: «демократична свобода», «право публічного висловлювання, вільного поширення інформації», «можливість одержувати,

зберігати та використовувати інформацію», «наявність каналів та способів поширення інформації», «наявність певних обмежень у поширенні інформації», «неприпустимість цензури» та ін.» [103, с. 9]. На синонімічному рівні семантичний простір концепту свобода слова характеризується наявністю мережі таких семантично близьких субконцептів, як свобода думки, свобода переконань, свобода вираження поглядів, свобода преси, свобода друку, свобода інформації, свобода ЗМІ, свобода масової інформації, які є типовими вербалізаторами імені концепту свобода слова. На антонімічному – часто об'єктивується у протиставленні із концептом цензура [103, с. 11].

В. Кудрявцев розрізняє свободу слова в політичному, юридичному та етичному змісті. Згідно з першим – свобода слова – це принцип, який полягає у підтримці і захисті державою і суспільством можливості для кожної людини безперешкодно виражати свою думку з будь-яких питань державного, суспільного і особистого життя; згідно з другим – правовий інститут, тобто система правових норм, які гарантують можливість вираження кожною людиною своїх поглядів і суджень і, разом з тим, які встановлюють необхідні обмеження у цій сфері; згідно з третім – засіб вираження свого розуміння світу і відношення до нього, способу спілкування з людьми в інтересах добра і справедливості, відстоювання істини, милосердя, гуманності і інших вищих моральних цінностей [75, с. 100].

Дослідник М. Муратов виділяє свободу слова у філософському (як «право на розуміння»), етичному (як «право на занурення в себе»), соціальному (як «право людини на діалог із суспільством»), психологічному (як «право на розпорядження мовною здатністю»), юридичному аспектах (як «право самостійно вибирати вид і міру своєї мовленнєвої поведінки») [88, с. 6–7].

При цьому, вчений також відзначає, що свободу слова можна розглядати як в позитивному, так і в негативному прояві:

– позитивно – як цілеспрямовану мисленнєво-мовленнєву дію (суб'єкт з власної волі розповсюджує думки, погляди, переконання);

– негативно – як усвідомлену мисленнєво-мовленнєву бездіяльність (суб'єкт з власної волі не зосереджує думку на певному предметі, замовчує про щось, тримає свою точку зору в секреті, створює таємницю) [88, с. 7].

На абсурдності закріплення права на свободу слова наголошував свого часу знатний англійський державознавець А. Дженнінгс, який вказував, що «права на свободу слова немає, як немає скажімо, «права зав'язувати шнурок на черевіку»... Людина може говорити все, що їй завгодно, за умови, що вона не порушує законів, які стосуються зради, заклику до заколоту, наклепу, непристойності, державної таємниці і т. ін.» [85, с. 36]. Схожа позиція була висловлена і одним з делегатів при прийнятті Першої поправки до Конституції США: «Робити запис про свободу слова – це все одно, що проголошувати право людини носити капелюх, вставати і лягати спати, коли вона хоче. Всім зрозуміло, що це самі собою зрозумілі, невідчужувані права» [81, с. 23].

Сутністю свободи слова, на думку А. Ектумаєва, є комунікаційна свобода індивідів, яка направлена на захист від вторгнення у сферу реалізації тієї людської свободи, суть якої – у свободі спілкуватися, вступати у комунікацію з іншими людьми, передавати один одному відомості, ідеї, думки, почуття і т. ін. Саме вільна комунікація, на його думку, є тією охоронюваною цінністю, яка розташовується за нормативним текстом «кожному гарантується свобода... слова» [205, с. 69].

Під комунікацією вченим розуміються суспільні зв'язки і взаємодії, які здійснюються з метою передання певного семантичного змісту (інформації) від однієї особи до іншої особи (осіб) у формі повідомлення за допомогою сигналів (певних фізичних процесів). Відтак, за його переконанням, конституційне право на свободу слова забезпечує захист свободи на всіх етапах комунікативної діяльності: свободи створення повідомлення; свободи передання (розповсюдження) повідомлення, у тому числі за допомогою спеціального сигналу; свободи використовувати доступні канали зв'язку для передання (розповсюдження) повідомлень; свободи приймати сигнали і повідомлення, а також здійснювати декодування і інтерпретацію повідомлень.

Свобода слова надає захист всім суб'єктам, які беруть участь не тільки у передачі повідомлень від автора до адресата, але і у комунікаційних відносинах в цілому [204, с. 7–8].

Якщо звернутися до вітчизняного законодавства, то побачимо, що нормативно у нас надається визначення тільки поняттю «свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань», яке знаходимо у ч. 1 статті 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» - «відповідно до цього Закону вони означають право кожного вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації, крім випадків, визначених законом, коли обмеження цього права необхідно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [125]. З аналізу даної норми можна побачити, що законодавець, вживаючи займенник «вони» розрізняє між собою «право на свободу слова» та «право на вільне вираження поглядів і переконань».

Як підкреслюється Т. Слінько, «свобода слова є, по суті, суттєвим фактором прояву людської індивідуальності, утвердження самобутності і унікальності кожної особистості» [167, с. 29].

У демократичній державі, як відзначається Л. Нудненко, «свобода слова є інститутом влади суспільства над державою, чиновниками, олігархами, суспільними вадами, передумовою реалізації свободи друку, свободи творчості, свободи публічних заходів, права обирати і бути обраним» [93, с. 111].

Підсумовуючи наведене, можна дійти висновку, що конституційне право на свободу слова – це невід'ємне фундаментальне право кожного вільно, без будь-якого примусу об'єктивувати свої думки, не завдаючи шкоди правам

і свободам інших [19, с. 33]. Іншими словами, право вільно говорити, писати про будь-що, враховуючи обмеження, передбачені Конституцією України.

Щодо появи в українській конституції поняття «свобода вираження поглядів і переконань», то, на наш погляд, така є наслідком перейняття міжнародних праволюдних стандартів, в яких закріплюється право на свободу вираження (поглядів) («the right to freedom of expression»), зокрема: Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Вважаємо доцільнішим і правильнішим англійське юридичне конструкцію «freedom of expression» перекладати як «право на свободу вираження», а не «право на свободу вираження поглядів» оскільки таке точніше, на наш погляд, відображає зміст і сутність даного права. З огляду на що, в нашому дослідженні при авторському перекладі вказаного англійського словосполучення слово «погляди» береться в дужки.

Загалом, хочемо зауважити, що право на свободу вираження (поглядів) було предметом дослідження багатьох вчених, переважно в галузі міжнародного права. Однією із перших ґрунтовних робіт була праця С. Шевчука «Свобода вираження поглядів: практика Європейського Суду з прав людини у порівняльній перспективі». Питанню правомірного обмеження свободи вираження поглядів на досвіді Європейського суду з прав людини по спеціальності міжнародне право присвячена дисертація Е. Тітко. Монографію на тему «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)» по спеціальності теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень видано Л. Ярмол.

Загалом, як відзначається С. Шевчуком, конституційна доктрина, здебільшого американська, оперує багатьма теоріями соціального значення свободи вираження поглядів, які на його думку, є не менш актуальними і для інших держав, з огляду на що, вченим виділяються: теорія чотирьох цінностей

(конституційна гарантія свободи вираження поглядів спрямована на: забезпечення розвитку особистості, здобуття знань і встановлення істини, забезпечення участі всіх членів суспільства у процесі прийняття державних рішень, утворення більш здатного до змін і, відповідно, більш стабільного суспільства, підтримання належного балансу між здоровими публічними дебатами та необхідною згодою членів суспільства стосовно прийнятих рішень); теорія політичного процесу (конституційна гарантія свободи вираження поглядів спрямована на підтримку демократичного політичного процесу); теорія «вільного ринку ідей» (конституційна гарантія свободи вираження поглядів спрямована на віднайдення правди, яку можна встановити внаслідок конкуренції з неправдою); теорія індивідуальної самореалізації (конституційна гарантія свободи вираження поглядів спрямована на забезпечення єдиної основоположної суспільної цінності – самореалізації особи) [201, с. 412–418].

Як підкреслювалося у Доповіді Спеціального доповідача з питань про заохочення і захист права на свободу переконань і їх вільне вираження пана Абіда Хуссейна, суттєвим аспектом права на свободу переконань і їх вільне вираження є двоєдина концепція свободи, яка лежить в основі цього права. Ця двоєдина концепція свободи в значній мірі визначає ті сфери, на які розповсюджується захист цього права. Двома основними елементами концепції свободи є «свобода доступу до держави» і «свобода від держави». Перший елемент стосується участі індивідуума в справах держави. В ньому присутній додатковий відтінок «колективності», і з нього витікають права індивідуума на зібрання і на створення своїх організацій. Другий елемент стосується особистого життя індивідуума і передбачає його усесторонню охорону від будь-якого неправомірного зовнішнього втручання. У даному випадку держава в принципі не зобов'язана забезпечувати це право шляхом застосування позитивних заходів. Державні органи зобов'язані втручатися лише в тих випадках, коли вільне вираження переконань безпосередньо

зачіпає права інших індивідуумів або являє собою пряму загрозу для суспільства [1, с. 6].

Ним також робилася спроба аналізу співвідношення понять «переконання» та «думка» і вказувалося на те, що: «Межі між ними є досить розмитими: то один спеціаліст в сфері прав людини висказав думку про те, що поняття «думки» ближче до релігійних і інших вірувань, в той час як поняття «переконання» в більшій мірі пов'язане з політичними переконаннями. Інший спеціаліст відзначив, що «вираження переконань» скоріше пов'язане з світськими і політичними, ніж з релігійними питаннями, а «вираження думки» стосується скоріше релігійних, ніж світських питань» [1, с. 8].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови надаються наступні визначення поняттям:

– погляд – 1) спрямованість, скерованість зору на кого-, що-небудь; 2) думка, судження про що-небудь [27, с. 1004];

– переконання – 1) дія за знач. переконати, переконувати; 2) тверда впевненість, певність у чому-небудь; віра у щось; 3) тверда, міцно усталена думка про що-небудь, погляд на щось [27, с. 913];

– виражати – 1) виявляти, показувати що-небудь певними ознаками, діями і т. ін. 2) спец. обчислювати, позначати в одиницях виміру [27, с. 147].

На думку В. Гвоздева, свобода вираження (думки, поглядів) – це (гарантоване) право або (гарантована) можливість вільного вияву в будь-якій формі, навіть безсловесній (символічне вираження); свобода переконань – це, передовсім, відсутність переслідувань за свої переконання, можливість дотримуватись і вільно виражати свої переконання, які являють собою затверділий погляд на будь-які речі, заснований на певних ідеях, світогляді (на відміну від думок, переконання мають більш сталий характер, є своєрідною застиглою формою думки, хоча переконання теж можуть змінюватися під впливом подій, ідей, явищ, інших людей, власних міркувань, особистісного самовдосконалення тощо) [32, с. 9–10].

Розглядаючи проблеми співвідношення (кореляції) споріднених, близьких за змістом понять, що утворюють своєрідний синонімічний ряд: «свобода вираження (поглядів)», «свобода думки», «свобода переконань», «свобода слова», «свобода преси», «свобода друку», «свобода ЗМІ», «свобода ЗМК», «свобода інформації», «свобода масової інформації», «свобода журналістської діяльності», «свобода журналістської творчості», «свобода видавничої діяльності», В. Гвоздєвим зроблено висновок, що найширшим та найбільш ємним з усіх вищезазначених понять є свобода вираження (поглядів). Водночас, ним підкреслюється, що: «Усі ці свободи мають тісний взаємозв'язок; їм притаманні не стільки відношення субординації, підпорядкування, скільки перехрещення, взаємозалежності, взаємозумовленості» [32, с. 9].

Вітчизняною дослідницею Е. Тітко право на свободу вираження поглядів розуміється як «сукупність прав людини, які реалізуються шляхом пошуку, збору, отримання і поширення будь-якої інформації публічно чи особисто, письмово чи усно, дією чи бездіяльністю, зображенням чи рухом або в інший спосіб – на власний вибір у всіх сферах суспільного життя, що дає можливість «бути почутим» без втручання органів державної влади і незалежно від державних кордонів. Реалізація цього права не може бути обмежена, за винятком тих умов, які встановлені законом і є необхідним у демократичному суспільстві з метою захисту наступних інтересів: а) національної, громадської безпеки, територіальної цілісності; б) попередження та запобігання злочинів та заворушень; в) охорони здоров'я, честі, репутації, моралі або захисту прав і свобод інших осіб; г) запобігання розголошенню конфіденційної / секретної інформації та підтримання авторитету і безсторонності правосуддя» [182].

Розглядаючи свободу вираження поглядів людини в якості природного права та суб'єктивного юридичного права, Л. Ярмол приходять до висновку, що свобода вираження поглядів людини як природне право – це можливість людини виражати внутрішньо та назовні, в будь-якій формі ставлення

ймовірнісного характеру до теперішніх, минулих чи майбутніх явищ, процесів, подій, фактів дійсності або давати їх оцінку [208, с. 12]. Свобода ж вираження поглядів як суб'єктивне юридичне право – це можливість людини вільно виражати свої погляди, збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію та ідеї усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір [209, с. 381].

Вчена виділяє наступні типи свободи вираження поглядів людини:

- залежно від форм свідомості – свобода вираження правових, філософських, релігійних, політичних та інших поглядів людини;
- залежно від змісту поглядів – свобода вираження констатуючих поглядів та свобода вираження поглядів-оцінок;
- залежно від форм зовнішнього вираження поглядів – свобода вираження поглядів у вербальній (усній, письмовій, друкованій), невербальній та комбінованій (поєднання вербальної та невербальної) формах;
- залежно від того, чи правильно відображають об'єктивну дійсність погляди людини – свобода вираження поглядів істинних та хибних;
- залежно від якості відображуваних предметів – свобода вираження ствердних та заперечних поглядів [208, с. 13].

Розрізняючи поняття «переконання» та «погляди», Л. Ярмол прийшла до висновку, що «переконання розглядаються як система сформованих, впорядкованих поглядів, уявлень, знань, ідей, ціннісних орієнтацій, позицій людини тощо, до складу яких входить обов'язковий компонент – впевненість, віра. У переконанні, за її словами, завжди можна виділити два елементи: знання і віру в певні цілі й ідеали. Знання, зокрема погляди, є елементом переконань, їх об'єктивною стороною. Віра, впевненість у цих знаннях, поглядах, ідеях є суб'єктивною стороною переконань. Переконання людини є ширшим явищем, ніж її погляди» [209, с. 374].

Схожу думку знаходимо у М. Баглая, який також вважає, що поняття «переконання» за своїм змістом ширше, ніж «погляди», оскільки охоплює стійку систему поглядів, засновану на певному світогляді, але і погляд може

значити багато, так як є частиною переконань. Як вказує вчений, для демократії важливо, щоб всі могли, нічого не побоюючись, виражати свої переконання і погляди, а переконання і погляди меншості, або інакодумців, поважалися [10, с. 240].

У контексті наведеного, звертає на себе увагу думка В. Кудрявцева, який задається питанням: «А що, якщо людина хоче виразити не оцінку, а повідомити про реальні факти, та ще й доволі відомі (наприклад, про корупцію посадової особи), це вже буде певним твердженням, а не припущенням». З огляду на що, вчений вважає використання терміну «свобода слова» більш повним і кращим в такому випадку [75, с. 107].

Важливе, на наш погляд, зауваження зроблене М. Горшковим, який відзначав, що «судження, позбавлене оціночного значення і тільки констатуюче те, що є, не може називатися поглядом» [34, с. 179]. З огляду на що, можемо припустити, що, в такому разі, обов'язковим елементом погляду є власна оцінка того чи іншого предмета або явища.

Ю. Величинская виділяє наступні юридичні характеристики погляду як факту дійсності: «Погляд не може бути істинним або хибним; він апріорі не підлягає оспоруванню в суді або іншому правозастосовчому органі, оскільки виражений погляд є проявом роботи мислення, мисленневої оцінки будь-чого, інакше кажучи, – проявом свободи думки. (Разом з тим, будучи вираженим, погляд може бути образливим і у передбачених законодавством випадках тягнути настання юридичної відповідальності)» [28, с. 22].

Конституційне право кожного на свободу думки і слова і на вільне вираження своїх поглядів і переконань, як відзначає Ю. Шемшученко, з юридичної точки зору, полягає в можливості кожної особистості самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно, без будь-якого ідеологічного чи іншого контролю оприлюднювати свої думки, шляхом використання будь-яких засобів їх вираження, у тому числі, через поширення інформації у формі поглядів і переконань щодо різних

питань політичного, економічного, культурного, духовного життя суспільства і держави [67, с. 64-71].

Фундаментальна важливість свободи вираження (поглядів), включаючи принципи різноманіття і плюралізму, полягає в тому, що вона одночасно за своєю суттю є як важливим інструментом захисту всіх інших прав, так і основним елементом демократії [294, с. 3]. Іншими словами, не маючи можливості говорити, виражати себе і свої погляди, ми не зможемо в повній мірі реалізовувати і захищати інші гарантовані нам права, з огляду на що саме поняття «демократії» втратить свій сенс.

На думку М. Муратова, ціннісна значимість права на свободу слова визначається двома взаємопов'язаними факторами: по-перше, тим, що зберігається самотність особистості, розповсюджуються відомості про її ідеали, прагнення, потреби; а по-друге, тим, що це сприяє ліквідації упереджень, невігластва і непорозуміння, усвідомленню людьми потреб і інтересів інших людей, забезпеченню поваги прав і гідності всіх людей [88, с. 7].

Здійснення права на свободу поглядів і їх вільне вираження: є однією з головних підвалин демократичного суспільства; стає можливим завдяки існуванню демократичного середовища, яке, зокрема, гарантує його захист; має істотне значення для всебічної та ефективної участі в житті вільного і демократичного суспільства; і відіграє важливу роль в розвитку і зміцненні ефективних демократичних систем. Ефективне здійснення права на свободу поглядів і їх вільне вираження виступає важливим показником рівня захисту інших прав людини і свобод з урахуванням того, що всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані [80].

Вищевикладене дозволяє дійти таких висновків:

1. Проведений системний аналіз історичної ретроспективи процесу закріплення в чинній Конституції України (крізь призму проектів, які передували її прийняттю) права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також чинників, які впливали на це, точок зору

науковців дозволяють виділити такі основні етапи становлення та розвитку конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань:

- 1) закріплення права на свободу думки окремо від права на свободу слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань;
- 2) скорочення переліку підстав для обмеження цього права;
- 3) закріплення права на свободу думки разом з правом на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;
- 4) виключення з тексту норми статті слів «будь-якої форми»;
- 5) розширення переліку підстав для обмеження вказаних свобод;
- 6) виключення з переліку підстав для обмеження такої підстави як «моральність населення».

2. Обґрунтовано, що конституційне право на свободу думки є гарантованою державою можливістю виразити / висловити своє власне відношення (свою точку зору) з будь-якого питання. Акцентовано увагу, що саме такий зміст було закладено у нього законодавцем при прийнятті чинної Конституції України.

3. Аналіз існуючих в юридичній науці підходів до визначення поняття права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, дозволив сформулювати авторські визначення таких понять:

– конституційне право на свободу думки і слова – це гарантована державою можливість вільно висловлювати чи не висловлювати усно, письмово, друковано свою точку зору, ідеї щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

– конституційне право на свободу вираження своїх поглядів і переконань – це гарантована державою можливість вільно виражати чи не виражати свої погляди і переконання у будь-який спосіб, відмінний від усного, письмового чи друкованого.

4. Встановлено, що сутність конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань полягає в свободі

публічно виразити своє власне відношення щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної).

5. Виявлено такі ознаки конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань:

1) належить всім особам, які знаходяться на території України, а не лише громадянам України;

2) є невідчужуваним правом, яке визнається і гарантується державою;

3) з його допомогою особа має можливість самовиразитися, пізнати істину;

4) є відносним правом – його реалізація може бути правомірно обмежена.

1.2 Зміст конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Інститут прав і свобод людини є одним із найважливіших інститутів правового статусу особи, який об'єктивно є мірилом досягнень суспільства, показником рівня його цивілізованості. Адже за допомогою цього інституту, як підкреслює Ж. Пустовіт, особистість долучається до матеріальних і духовних благ суспільства, до механізмів влади, законних форм волевиявлення і реалізації власних інтересів [142, с. 5].

Даний інститут, як вказує у своєму дослідженні М. Фокіна [195, с. 52], базується на сучасному правовому вченні про свободу, в основі якого лежать такі ідеї: а) всі люди вільні від народження і ніхто не має право відчужувати їх природні права, і відповідно забезпечення та охорона цих прав є головним обов'язком держави; б) свобода особистості полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншим людям; в) межі свободи можуть бути визначені законом, який є мірою свободи; г) обмеження прав можливе виключно з метою сприяння досягненню загального добробуту в демократичному суспільстві [185, с. 66].

У нашому дослідженні право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань розглядається в якості конституційного суб'єктивного права.

За влучним визначенням М. Матузова, суб'єктивне право розуміється як створювана й гарантована державою через норми об'єктивного права особлива юридична можливість діяти, що дозволяє суб'єктові поводитися певним чином, вимагати відповідної поведінки від інших осіб, користуватися певним соціальним благом, звертатися, якщо буде потреба, до компетентних органів держави за захистом [21, с. 125–126].

Суб'єктивні права визначають як власне права і як свободи, причому такі визначення, як відзначає В. Шаповал, були прийняті ще у XVIII ст., при цьому принципової відмінності між правами і свободами не існує, адже будучи

реалізованими у правовідносинах, вони породжують обов'язки. Разом з тим, права і свободи нерідко розрізняють за характером відповідних можливостей людини або громадянина. Вчений наголошує, що якщо право уможливило набуття індивідумом того або іншого соціального блага, то свобода застерігає невтручання в його буття з боку, насамперед, держави, уникнення ним певних обмежень. Тобто, право по суті означає «дай», а свобода – «не заважай» [199, с. 421].

На складності проведення юридичного розмежування між правом (суб'єктивним) і свободою наголошує і професор О. Совгіря, оскільки як до поняття «свобода», так і до поняття «право» ми можемо застосувати визначення «є мірою можливої поведінки суб'єкта». Вчена відзначає, що вказане розмежування досить умовно може бути зведене до того, що у більшості випадків, коли йдеться про суб'єктивне право, передбачається наявність більш або менш визначеного суб'єкта, на якому лежить обов'язок, що відповідає даному праву; коли ж йдеться про свободу, мається на увазі заборона цю свободу відкидати або обмежувати, звернена до невизначеного кола суб'єктів, зобов'язаних поважати дану свободу [139, с. 219].

На основі сучасних наукових досліджень, як відзначає Ю. Разметаєва, значно розширюється розуміння прав людини, що ґрунтуються на визначенні їх через поняття можливостей, домагань або надбань людини. Найбільш точним і аргументованим, на її погляд, є визначення прав людини як можливостей, що реалізуються у певному просторі свободи (як від держави, так і від інших осіб), межі якого окреслюються відповідними просторами свободи інших власників прав. При цьому розподіл загальних прав людини окремо на права і свободи, як наголошує дослідниця, не завжди виправданий інакше, ніж історичною традицією, тому, на її погляд, доцільно розрізнити поняття прав у «широкому» розумінні, що до них включаються будь-які відповідні можливості, та у «вузькому», які відповідають конкретним можливостям, здебільшого реалізованим за участі держави [149, с. 14].

Професор А. Олійник, свого часу, ввів у науковий обіг поняття «конституційна суб'єктивна свобода» під якою він пропонує розуміти закріплені нормами конституційного права юридичні можливості щодо індивідуальної недоторканості, що здійснюються людиною без втручання в процес їх реалізації з боку держави, її органів і посадових осіб, об'єднань громадян, громади, органів, посадових і службових осіб місцевого самоврядування та гарантуються ними. Це правова можливість, яку особа може реалізувати, а може й не реалізовувати, якщо для цього існують об'єктивні обставини, невідповідні або непотрібні людині, тобто в даному випадку особа діє на свій власний розсуд [98, с. 71].

Проголошення державою прав і свобод завжди означає певну для осіб юридичну можливість чинити так чи інакше. Звідси «можливість» є тим вихідним конструктивним елементом, який дає первинне уявлення про права і свободи людини та громадянина. У правовому спілкуванні наявні у особи права і свободи завжди асоціюються з наявністю у неї наданих законом можливостей [52, с. 45].

У наукових колах довгий час точиться дискусія стосовно того, до якої групи прав відноситься право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Перш за все варто відзначити той факт, що існують різні класифікації прав і свобод, залежно від критеріїв, які стоять в її основі. Однією з найпоширеніших є їхній поділ на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні права.

Так, на думку В. Тація, В. Погорілка, Ю. Тодики, право на свободу думки і слова відноситься до особистих (громадянських) прав, а право на інформацію – до політичних [65, с. 126–137].

На думку Л. Ярмол, свобода вираження поглядів є видом особистісних прав людини [209, с. 231], які за визначенням П. Рабіновича є «можливостями збереження розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності» [146, с. 23].

Як впливає з Доповіді Спеціального доповідача з питань про заохочення і захисту права на свободу переконань і їх вільне вираження пана Абіда Хуссейна, право на свободу переконань і їх вільне вираження одночасно є і громадянським правом, оскільки воно передбачає захист цієї сторони індивідуума від невинуватих посягань держави, і політичним правом, оскільки воно гарантує участь індивідуума в політичному житті, включаючи його участь в роботі державних установ. Здійснення права на свободу вираження своїх переконань може слугувати критерієм, який визначає ступінь здійснення інших прав людини [1, с. 5].

Схожої позиції притримується і М. Дубровіна, яка також вказує на те, що право на свободу думки і слова може бути віднесене як до особистих, так і до політичних прав людини і громадянина [42, с. 39].

Водночас, як відзначає Ю. Кириченко, більшість вітчизняних учених, відносять вказані права насамперед до громадянських прав, у зв'язку з тим, що вони належать кожній людині, є її природним правом, яке невіддільне від особи його носія [53, с. 162]. Зокрема, такого погляду притримується і М. Фокіна, яка зауважує, що особливістю цієї групи прав є те, що вони забезпечують фізичне існування людини, через це є основою і передумовою здійснення будь-яких інших прав, є невідчужуваними, визнаються, а не установлюються державою, належать всім особам, що перебувають на території держави [195, с. 131]. Ми теж поділяємо думку вказаних вчених і відносимо право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань до громадянських (особистих) прав.

Переходячи до визначення змісту суб'єктивного права, варто нагадати про підходи, які при цьому використовуються у науці конституційного і муніципального права, а саме: описовий та інтегративний, які вперше було виокремлено К. Москальчук. Перший підхід передбачає перерахування можливостей, що надаються цим правом, а застосовуючи другий підхід, дослідник додатково узагальнює їх у чотиричленну структуру (правочористування, право-поведінка, право-вимога, право-претензія) [87, с. 15].

Згідно з юридичною позицією Конституційного Суду України, викладеною в Рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005, зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку [156].

Під змістом конституційної свободи А. Олійник розуміє сукупність елементів, що визначають можливості конкретної поведінки індивіда, його вимоги, домагання та користування щодо конституційного блага, які реалізуються ним без втручання з боку держави, її органів, посадових і службових осіб, громади, органів, посадових і службових осіб місцевого самоврядування та гарантуються ними [98, с. 97].

Так, досліджуючи свободу думки і слова, вчений дійшов висновку, що вона включає в себе такі можливості людини:

- а) вільно виражати свої погляди і переконання;
- б) вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій власний вибір;
- в) бути обмеженою в реалізації свободи тільки у межах, передбачених законом і в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадянського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя;
- г) одержувати відшкодування матеріальних і моральних збитків у разі протизаконного обмеження людини вказаних свобод [98, с. 112].

На думку російського дослідника М. Муратова, свобода слова, яка розглядається в структурі правового статусу особи, складається із наступних універсальних, взаємозалежних і взаємопов'язаних елементів (правомочностей): права безперешкодно дотримуватися своїх поглядів і переконань; права на вільну відмову від своїх поглядів і переконань; права на вільне вираження своїх поглядів і переконань; права на спілкування в усній

та / або письмовій формі, включаючи право утримуватися від спілкування («право на замовчування», пасивна форма реалізації); права на вільний вибір мови спілкування (мовна здатність); права вільно шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію і ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів; права на повне і об'єктивне поінформування відносно фактів і обставин, які створюють загрозу для життя і здоров'я людей або іншим чином безпосередньо зачіпають права, свободи і обов'язки людини і громадянина; права на максимально вільний обмін і співставлення ідей і знань; права на участь у виробленні інформації (публічне оприлюднення думки); права на спростування неправдивих або спотворених повідомлень і на захист від шкоди, спричиненої такого роду повідомленнями; права на індивідуальні і колективні звернення у державні органи і органи місцевого самоврядування; права на свободу літературної творчості [88, с. 8–9].

Інша російська дослідниця – О. Лукашева вказує, що право на свободу слова включає три структурних елемента:

- 1) свободу кожної людини публічно виражати свої думки, ідеї і судження і розповсюджувати їх будь-яким законним способом;
- 2) свободу друку і інших засобів масової інформації;
- 3) право на отримання інформації, яка представляє суспільний інтерес або яка зачіпає права громадян, тобто на свободу доступу до джерел інформації [115, с. 155].

У своєму дослідженні В. Кудрявцев виділяє внутрішню і зовнішню структуру свободи слова. До внутрішньої, на його погляд, входять такі елементи як: 1) суб'єкти; 2) форма і зміст висловлювань або текстів; 3) об'єкт, на який направлена дія, що обговорюється; 4) цілі і мотиви. Зовнішню структуру науковець уявляє, як систему правових приписів (норм), які, по-перше, гарантують і забезпечують свободу слова; по-друге, у ряді випадків, які визначають умови і причини (підстави) її обмеження (за змістом або формою) і, по-третє, які встановлюють ті або інші правові наслідки для осіб,

які порушують як право на свободу слова, так і захист деяких видів її використання [75, с. 101–102].

Зміст свободи слова як суб'єктивного права, на думку А. Ектумаєва, включає чотири елементи: а) можливість позитивної поведінки (право на власні дії (бездіяльність), що припускає: свободу виготовляти і шукати інформацію; свободу надавати інформації форму повідомлення; свободу передавати (розповсюджувати) інформацію; свободу використовувати доступні канали зв'язку; свободу отримувати і розшифровувати повідомлення, що передаються; б) можливість вимагати відповідної поведінки від правозобов'язаної особи (право на чужі дії); в) можливість вдатися до державного примусу у випадку невиконання стороною свого обов'язку; г) можливість користуватися свободою комунікації як соціальним благом. Крім того, на його думку, суб'єктивне право на свободу слова включає також свободу реалізації, яка простягається аж до відмови від передачі і розповсюдження будь-яких повідомлень і свободу на відмову від отримання будь-яких повідомлень [204, с. 8].

За переконанням М. Баглая, свобода слова передбачає «право говорити все, що завгодно», а також охоплює суму «переконань, поглядів, ідей, виражених як усно, так і друковано у творах образотворчого мистецтва, наукових дослідженнях, художній літературі і музиці... все те, що виражає думку людини, її прагнення і надії» [10, с. 239].

Оскільки людина за своєю природою є соціальною істотою, вона має потребу у спілкуванні з іншими людьми. Налагоджена і вільна комунікація сприяє не тільки кращому розумінню один одного, але і допомагає у побудові вільного демократичного суспільства, де кожен може бути почутим. Саме останній аспект, на наш погляд, і виражає основну цінність права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Проголошене в ч. 1 ст. 34 Конституції України право, структурно можна розкласти на наступні елементи: свобода думки, свобода слова, право на вільне вираження своїх поглядів, право на вільне вираження своїх переконань.

Водночас, в Основному Законі не розкриті окремі можливості вказаного права, які складають його зміст. Однак, останній спробуємо установити, звернувшись до положень національного законодавства, а також до чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, які в силу статті 9 Конституції України є частиною національного законодавства України.

В цьому зв'язку, розглянемо основні міжнародні договори (праволюдні стандарти), які закріплюють вказане право: Загальну декларацію прав людини, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

Так, згідно зі статтею 19 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів [43].

Одразу відзначимо, що вказаний переклад на українську мову містить неточність, а саме замість слова «вираження» використано «виявлення», що на наш погляд, потребує виправлення. Така необхідність підтверджується автентичними текстами вказаної декларації, в яких вказана норма звучить як: «Everyone has the right to freedom of opinion and expression», «Tout individu a droit à la liberté d'opinion et d'expression», «人人有权享有主张和发表意见的自由», «Todo individuo tiene derecho a la libertad de opinión y de expresión», «لكل شخص حق التمتُّع بحريَّة الرأْي والتعبير، ويشمل هذا الحقُّ يتهفي»، «Каждый человек имеет право на свободу убеждений и на свободное выражение их» [318].

На відміну від Конституції України, Загальна декларація прав людини розкриває зміст вказаного права, який складається із: свободи безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободи шукати, одержувати і

поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Щодо Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – МПГПП), то згідно з його статтею 19 «Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір. Користування передбаченими в п. 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [86].

Як бачимо, зміст вказаного права згідно з МПГПП складають наступні можливості: безперешкодно дотримуватися своїх поглядів; вільно шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір (свобода вираження).

Окрім того, у Зауваженні загального порядку № 34 Комітету з прав людини вказано ще дві можливості, які входять до змісту вказаного права:

- 1) можливість змінити свої погляди у будь-який час і з будь-яких причин, якщо особа при цьому робить вільний вибір;
- 2) можливість не виражати свої погляди [45, с. 3].

Якщо звернутися до етапів підготовки прийняття МПГПП, то в ході розгляду Комісією з прав людини формулювання норми статті 19 було вказано на те, що питання про свободу переконань є виключно приватною справою індивідуума, в той час як питання про свободу вираження переконань відноситься до сфери суспільних інтересів. На думку членів Комісії, право

вільно формулювати свої переконання є абсолютним, і на відміну від права на їхнє вільне вираження не повинне піддаватися обмеженням ані з боку закону, ані з боку будь-якої іншої влади. Саме з цих причин в п. 1 ст. 19 Пакту закріплено незалежне право кожної людини безперешкодно дотримуватися своїх поглядів. Абсолютний характер захисту, передбачений в п. 1 ст. 19, далі підтверджується в п. 3 ст. 19, в якому вказується, що особливі обов'язки і особлива відповідальність покладаються у зв'язку з користуванням правами, передбаченими в п. 2 статті 19, тобто тільки у зв'язку з правом на вільне вираження своєї думки (погляду), а не у зв'язку з правом дотримуватися своїх поглядів [1, с. 7–8].

Важливим аспектом вказаного права згідно з МПГПП є те, що свобода поглядів і свобода їх вираження є невід'ємними умовами усестороннього розвитку особи. Вони мають ключове значення для будь-якого суспільства. Вони є основоположними елементами будь-якого вільного і демократичного суспільства. Ці дві свободи тісно взаємопов'язані, оскільки свобода вираження поглядів стимулює обмін і формування поглядів [45, с. 1].

Якщо до недавнього часу вважалось майже неможливим вплинути на право дотримуватися своїх поглядів і переконань, то з сучасним стрімким розвитком цифрових технологій спостерігаємо унікальний вплив на здійснення такого.

Так, як підкреслюється у Доповіді Спеціального доповідача з питань заохочення та захисту права на свободу поглядів і їхнє вільне вираження, збережені в хмарі пошукові запити, історія навігації в Інтернеті, електронна пошта і текстові повідомлення, а також документи і записи на пам'ять в сукупності представляють собою види цифрової діяльності та документації, які становлять суть переконань користувачів. Як державні, так і недержавні суб'єкти можуть створювати перешкоди функціонуванню цих механізмів і здійсненню процесів формування і збереження переконань. «Свобода формувати переконання і розвивати їх шляхом умовиводів» є одним з найважливіших елементів здійснення права на свою думку, яке не допускає

невиправданого примусу в процесі формування переконань, ідеології, реакцій і позицій індивіда [322]. У зв'язку з цим, заходи примусового неврологічного втручання, програми ідеологічної обробки або погрози насильства, метою яких є змусити громадян сформувавши або змінити конкретні переконання, порушують статтю 19 (1) Пакту. Використання технологій і курирування контенту породжує нові питання стосовно видів примусу або спонукання, які можуть розглядатися як втручання в право на формування власної думки [295, с. 10–11].

Окрім того, подібна загроза праву на свободу вираження (поглядів) спостерігається з боку штучного інтелекту («artificial intelligence»), комп'ютерних алгоритмів («algorithms»), застосування яких набуває стрімкого поширення по всьому світу.

Загалом, як відзначається в публікації Міжнародного центру некомерційного права, свобода вираження (поглядів) за МПГПП може бути охарактеризована шістьма ключовими ознаками:

- стосується «всіх» однаково, без будь-якої різниці; розрізнення на основі «раси, кольору, статі, мови, релігії, політичних чи інших поглядів, національного чи соціального походження, власності, народження чи іншого статусу» абсолютно не мають значення для її застосування;
- вона застосовується «незалежно від кордонів»;
- її суттєвий обсяг, хоча і не є необмеженим, є широким; вона охоплює «інформацію та ідеї всіх видів»;
- вона включає права як на «отримання, так і передачу інформації та ідей»; права слухачів і ораторів, спостерігачів і демонстрантів однаково захищені;
- вона накладає позитивний обов'язок для підписантів Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; держави зобов'язані «вжити необхідних заходів» для забезпечення її захисту, включаючи прийняття «законів чи інших заходів, якщо це можливо», та надання

«ефективного засобу захисту» тим, чия свобода вираження (поглядів) була порушена;

– спосіб розповсюдження вираження (поглядів) необмежений; він захищає право передавати свої ідеї, використовуючи «будь-яку» форму медіа на свій вибір [316].

Переходячи до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ, Конвенція, Євроконвенція), відзначимо, що право на свободу вираження (поглядів) закріплене у ній в статті 10 і проголошує, що «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [55].

Якщо говорити про зміст вказаного права за Конвенцією, то його складають: свобода дотримуватися своїх поглядів; свобода одержувати інформацію та ідеї; свобода передавати інформацію та ідеї.

Як вказує С. Шевчук, стаття 10 Конвенції визначає свободу вираження поглядів у подвійному значенні:

а) свобода вираження поглядів як надбання суспільства, що забезпечує вільні публічні дебати й відповідно вважається основним елементом розвитку демократії (тобто як об'єктивна суспільна цінність, а не тільки як суб'єктивне право);

б) свобода вираження поглядів як особисте право, яке включає не тільки право кожного на отримання інформації та ідей, але й право висловлювати думки та ідеї [201, с. 431].

Водночас, основний зміст задекларованого права розкривається у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд, Євросуд, Страсбурзький суд), юрисдикція якого поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34, 46 і 47 Конвенції.

Якщо звернутися до практики ЄСПЛ, то можемо побачити, що зміст досліджуваного права доповнює також можливість «не висловлюватися», яка знаходить своє вираження у рішенні «К. v. Austria» [292, с. 8].

З'ясувавши зміст права на свободу (вираження), який закладено в основних міжнародних праволюдних стандартах, можемо повернутися до аналізу Основного Закону нашої держави.

Як вже відзначалося нами трохи вище, Конституція України прямо не закріплює правові можливості, які складають зміст права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Однак, це зовсім не означає, що такі не знайшли свій вияв у національному законодавстві.

Так, наприклад, виходячи зі змісту ч. 9 ст. 72 Закону України «Про вибори народних депутатів України», яка передбачає, що впродовж 10 хвилин до і після теле-, радіотрансляції передвиборної агітаційної теле-, радіопроеграми партії, кандидата у депутати забороняється на тому ж каналі мовлення в будь-якій формі коментувати чи оцінювати зміст передвиборної агітаційної програми, дії партії, кандидатів у депутати [119] – можемо побачити, що в ній непрямо йдеться про забезпечену державою можливість вільно без жодного впливу формувати свою власну думку (точку зору), свої погляди і переконання щодо кандидата у депутати, політичної партії. Така забезпечується, як виходить зі змісту норми, тим, що впродовж певного часу після перегляду чи прослуховування передвиборної програми, людина зможе сама сформулювати свою думку без впливу на неї коментарів або оціночних

суджень інших осіб. Що, в свою чергу, забезпечує, зокрема, можливість брати активну участь у політичній дискусії і відстоювати свою позицію, свої переконання щодо такої.

Згідно з ч. 1 ст. 65 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», громадянин або юридична особа, стосовно якого (якої) у програмі чи передачі телерадіоорганізації було поширено відомості, які не відповідають дійсності або порушують його (її) права і законні інтереси, має право на відповідь (коментар чи власне тлумачення обставин справи) у програмах та передачах даної телерадіоорганізації незалежно від того, було подано заяву з вимогою спростування чи ні [138]. У вказаній нормі ми можемо знайти наступну можливість, яка складає зміст досліджуваного нами права, а саме – мати та публічно висловлювати свою власну думку (надавати свій коментар чи власне тлумачення обставин). Тут важливий аспект, на наш погляд, полягає саме у публічному висловлюванні своєї думки, яка найкращим чином забезпечується засобами масової інформації (далі – ЗМІ), зокрема радіо і телебаченням, оскільки вони надають доступ до більш широкої аудиторії, порівняно з іншими ЗМІ.

Не менш значимою є і можливість відмовлятися від публічного висловлення, вираження своєї думки, погляду чи переконання. Її непряме законодавче втілення ми можемо знайти, звернувшись до ч. 6 ст. 25 Закону України «Про інформацію», в якій закріплено, що журналіст засобу масової інформації має право відмовитися від авторства (підпису) на матеріал, якщо його зміст після редакційної правки (редагування) суперечить його переконанням [129].

Цікавим, на наш погляд, може бути також закріплене статтею 79 Конституції України положення, згідно з яким перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України присягу, відмова від складання якої має наслідком втрату депутатського мандата [68].

Ще хочеться звернути увагу і на те, що оскільки право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань не є абсолютним і ч. 3 ст. 34 Конституції України передбачаються виключні випадки правомірного обмеження його реалізації, постільки зміст вказаного права доповнюється можливістю бути обмеженим у висловленні, вираженні своєї думки, погляду чи переконання відповідно до закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Вищенаведені можливості, які складають зміст конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань повинні бути не лише законодавчо задекларовані, але і забезпечені належною реалізацією та захистом, що прямо впливає зі статті 3 Конституції України. Саме тому, перш за все, на національному рівні мають бути створені дієві та ефективні засоби юридичного захисту. Якщо ж на такому національному рівні належним чином не буде захищено вищезазначене конституційне право, таке відповідно до положень статті 55 Конституції України – підлягатиме захисту на міжнародному рівні. Можливість звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, за умови використання всіх національних засобів юридичного захисту, в такому разі, виступатиме гарантією забезпечення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

На підставі вищенаведеного доходимо таких висновків:

1. Змістом конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань виступають такі можливості:

1) вільно без жодного впливу формувати свою власну думку (точку зору), свої погляди і переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

2) безперешкодно дотримуватися своєї думки, погляду чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

3) мати та публічно висловлювати / виражати свою власну думку, погляди і переконання;

4) змінити свою думку, погляд чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

5) відмовлятися від публічного висловлення / вираження своєї думки, погляду чи переконання;

6) бути обмеженим у висловленні / вираженні своєї думки, погляду чи переконання відповідно до закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

2. Акцентовано, що гарантією здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є право на ефективні національні засоби юридичного захисту, а також право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

1.3 Обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Можливість індивіда бути самим собою, причому не ізольовано від суспільства, а саме завдяки його інститутам, за переконанням О. Донченко, перетворюється у дійсність лише в межах правового простору. Людські відносини як соціальна взаємодія вимагають регулювання, гармонізації, впорядкування – неодмінною умовою чого є правова свобода, що передбачає накладення певних обмежень. Право як результат делегованих повноважень суспільства є, як підкреслює вчена, оптимальним засобом самореалізації людини. А вихід за його межі – свобода-вседозволеність всіх та несвобода кожного [41, с. 16].

Саме тому, як слушно відзначає А. Крусян, конституційно-правова свобода не може бути необмеженою, – це свобода в межах, окреслених правом і основою на ньому конституцією держави. У сучасному конституціоналізмі свобода має конституційно-правові межі [73, с. 128].

Належне функціонування інституту конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина, включно з підставами, межами, їх встановлення, є, за словами О. Андрієвської, важливим підґрунтям для вирішення питань реалізації конституційно-правового статусу особи в Україні. Під поняттям «конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина» вчена пропонує розуміти «встановлені конституційно-правовими нормами межі правомірного діяння людини і громадянина (суб'єкта конституційно-правових відносин) з метою стримання від посягання на встановлені Основним Законом України цінності, захисту законних інтересів» [8, с. 203].

До ознак конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина вчена відносить:

- виправданість мети їх встановлення;

- направленість обмежень на захист суспільних правовідносин, інтересів конкретної людини, держави, суспільства в цілому;
- виконання охоронної функції, функції захисту правовідносин, прав і свобод людини і громадянина, інших конституційно-правових цінностей;
- встановлення обмежень виключно на підставі Основного Закону України та конкретизація в поточному законодавстві;
- неможливість порушення встановленого конституційного принципу рівності кожного у своїй гідності, правах перед законом;
- неприпустимість внесення змін до Основного Закону України, якщо зміни передбачають обмеження прав і свобод людини і громадянина;
- неможливість реалізації конкретними суб'єктами встановленого конституційно-правового статусу особи повною мірою;
- зменшення обсягу правомочностей особи за допомогою встановлення обов'язків, заборон, відповідальності, які зводять різноманітність поведінки суб'єктів до певного «обмеженого» стану;
- мотивація належної поведінки [8, с. 203–204].

Надаючи визначення поняттю «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина», А. Переверзев виходить із розуміння його як обумовленої економічними, соціальними і політичними факторами системи конституційно-правових засобів, які визначають носія, сферу нормативного змісту і порядок реалізації основних прав і свобод людини і громадянина, але допустиму тільки у випадку відповідності формальним і матеріальним критеріям [102, с. 9–10].

Слід погодитися з Н. Довнар, яка вказує, що «принцип обмеження прав покладається не тільки на права громадян, але і на право держави безпідставно обмежувати права особи» [40].

Будь-яке обмеження прав (свобод) людини і громадянина проявляється, на думку М. Шаклеїна, у двох своїх основних іпостасях: або як позбавлення певного права, що обумовлено різного роду об'єктивними або суб'єктивними

обставинами (зокрема, введення в країні чи на будь-якій її території режиму надзвичайного або воєнного стану), або як зменшення варіантів можливої, дозволеної поведінки (в рамках конкретного права або свободи), шляхом встановлення владносіями, перш за все і головним чином суб'єктами нормотворчості, в нормах права різного роду меж (просторових, часових рамок, суб'єктних і ін.) такої поведінки [197, с. 10].

Конституційні обмеження прав і свобод людини і громадянина вчений класифікує:

- залежно від прав і свобод – на обмеження громадянських і політичних прав і обмеження економічних, соціальних і культурних прав;
- залежно від часу дії – на постійні і тимчасові;
- залежно від сфери дії – на загальні і індивідуальні;
- з урахуванням меж використання – на державні і муніципальні;
- за змістом – на фінансово-економічні, особисті і організаційно-політичні;
- за способом здійснення – заборони, обов'язки, призупинення, заходи відповідальності [197, с. 11].

Водночас вітчизняна дослідниця О. Андрієвська, заборону, обов'язок та відповідальність, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, скасування – відносить до основних форм конституційно-правових обмежень прав і свобод людини і громадянина [8, с. 207].

На думку Ю. Разметаєвої, в цьому зв'язку також слід розрізнити поняття: безпосереднє обмеження прав (як вилучення частини прав або певного права у їх власників) та обмеження у здійсненні прав (як повна або часткова неможливість їх реалізації). Як підкреслює вчена, думку якої ми поділяємо, другий підхід до розуміння обмежень припускає, що усі права у повному обсязі залишаються у власника, а припиняється тільки можливість їх реалізації [149, с. 14].

Розглядаючи підстави обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, А. Переверзев пропонує розуміти під ними «обумовлену

політичними, економічними і соціальними факторами, засновану на законі систему конституційно-правових приписів, які визначають сутність, суб'єктів, часові і просторові рамки обмеження в інтересах держави і суспільства, а також з метою захисту держави, суспільства і третіх осіб» [102, с. 6].

Як переконує світова практика демократичного державотворення, право на свободу думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань є одним із наріжних каменів розбудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства [77, с. 5]. На сучасному етапі зазначене право є невід'ємним гарантом громадського контролю над державою, що дає змогу взаємної двосторонньої комунікації між державою і суспільством, а також створює передумови для ефективного взаємобалансування з урахуванням інтересів обох сторін, сприяє підтриманню демократичного суспільного ладу та реалізації всіх форм демократії [53, с. 161].

Іншими словами, як влучно відзначено Т. Слінько та А. Міць, оскільки засади свободи слова і вираження поглядів – універсальні, держави мають забезпечити баланс між інтересами власними, особистості та суспільства і при цьому здійснювати контроль і нагляд [169, с. 24].

Звернувшись до міжнародного досвіду закріплення обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, О. Андрієвська відзначає, що таке простежується ще з Конституції Мексиканських Сполучених Штатів [8, с. 154].

На даний час, правові обмеження права на свободу думки і слова, права на інформацію закріплені у конституціях (конституційних законах) багатьох держав, зокрема Білорусі, Вірменії, Грузії, Естонії, Литви, Ліхтенштейну, Сан-Марино, Румунії, Сербії, Туреччини, Чехії, Чорногорії, Швеції [53, с. 165].

Не є виключенням в цьому аспекті і Україна, однак, тут варто одразу звернути увагу на застереження, яке міститься в ч. 1 ст. 64 Конституції України, відповідно до якого конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Свою конкретизацію вказана норма знаходить у абзаці третьому підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 01 червня 2016 року № 2-рп/2016, де вказано, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [155].

Таким чином, як відмічає М. Савчин, Конституційним Судом України було сформульовано критерії пропорційності обмеження прав людини, які визначають сумірність між здійсненням основного права та необхідністю його обмежень [161, с. 296].

Пропорційність в обмеженні прав людини, на думку вченого, означає додержання принаймні таких умов:

- а) адекватність засобів покладеній (легітимній) меті;
- б) неприпустимість надмірних обмежень прав людини, які посягали на сутність його змісту;
- в) неприпустимість сваволі;
- г) заборона формалізму [161, с. 292].

Хоча в чинній Конституції України принцип пропорційності не знайшов свого відображення, такий все ж був запропонований в одному із проектів Конституції України. Як вказує С. Шевчук, такий містився в статті 59 Проекту Конституції України (у редакції від 26 жовтня 1993 року), яка встановлювала, що «конституційні права і свободи особи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених цією Конституцією і прийнятими на її основі законами, з метою захисту прав і свобод інших осіб, охорони здоров'я та

громадської безпеки. Такі обмеження мають бути мінімальними і відповідати засадам демократичної держави» [201, с. 482].

Повертаючись до нашого дослідження, зауважимо, що визначальною нормою щодо встановлення допустимих обмежень є частина третя статті 34 Основного Закону, відповідно до якої здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [68]. З огляду на наведене можемо констатувати, що виключно наведені підстави можуть вважатися правомірним обмеженням реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Згідно з роз'ясненням Конституційного Суду України «правомірне обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина – це передбачена Конституцією України можливість втручання держави за допомогою юридичних засобів у зміст та обсяг конституційних прав і свобод людини і громадянина, яке відповідає вимогам верховенства права, потрібності, доцільності та пропорційності у демократичному суспільстві. Метою такого обмеження є охорона основоположних цінностей у суспільстві, до яких належать, зокрема, життя, свобода та гідність людини, здоров'я і моральність населення, національна безпека, громадський порядок» (абзац другий пункту 6 мотивувальної частини Рішення від 12 липня 2019 року № 5-р(І)/2019) [158].

Встановлення меж дії свободи слова, як відзначає М. Муратов, повинно бути співрозмірним цінностям правової держави, які захищаються Конституцією і законами. Ці межі повинні враховувати необхідний баланс інтересів людини, суспільства і держави. Критерієм обмеження права на свободу слова, на думку вченого, є здатність словесного повідомлення, що

розповсюджується, завдати шкоди основам конституційного ладу, моральності, здоров'ю, правам і законним інтересам інших осіб, забезпеченню оборони країни і безпеки держави. Зловживання свободою слова має місце там, де і коли суб'єкт реалізує надані йому законом правомочності по вибору виду і міри своєї мовленнєвої поведінки на шкоду іншим особам [88, с. 9].

Вважаємо за необхідне дещо детальніше розглянути закріплені у частині третій статті 34 Основного Закону обмеження реалізації досліджуваного конституційного права.

1. В інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку

Перш ніж починати обмежувати право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань у зв'язку з вказаною підставою, варто визначитися зі змістом тих понять, що її утворюють. Основоположним нормативно-правовим актом, який допоможе нам розібратися з поставленим завданням є Закон України «Про національну безпеку України» [132].

Так, під національною безпекою України, згідно з п. 9 ч. 1 ст. 1 згаданого закону, розуміється захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз; під громадською безпекою і порядком – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз (п. 3 ч. 1 ст. 1 згаданого Закону) [132].

Як можна побачити, в обох дефініціях визначальними виступають «національні інтереси», під якими розуміються життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також

безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян (п. 10 ч. 1 ст. 1 згаданого Закону) [132].

Водночас, як зауважено Українською Гельсінською спілкою з прав людини, чіткого розмежування між термінами «національні інтереси України» та «національні цінності України», включаючи «фундаментальні національні інтереси» у вказаному законі не має, що може здійснювати негативний вплив на реалізацію інших положень закону [131].

Вказане також аж ніяк не вносить ясності у наше дослідження, оскільки відсутність чіткості робить можливим довільне трактування законодавчих положень, а відповідно і ризик неправомірного втручання у права та свободи людини і громадянина, зокрема у право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Особливо це стосується питань інформаційної безпеки, яка є справжнім викликом сьогодення і яка, за словами Б. Кормича, виступає в правовому вимірі як невід'ємна складова сучасної системи управління на шляху до правової держави і як суттєвий чинник формування громадянського суспільства та входить до більш широкого розуміння питань національної безпеки в цілому [71, с. 4].

На думку Е. Тітко, обмеження свободи вираження поглядів в інтересах національної безпеки включає в себе заборону розголошення державної таємниці, заборону розголошення службової таємниці, невиконання обов'язків у випадках розголошення державної таємниці, що є необхідним в умовах збереження національної безпеки, громадського порядку та цілісності держави [181, с. 165–166].

Щодо поняття територіальна цілісність, то в законодавстві відсутнє його визначення. Натомість, на цілісність, єдність і недоторканість території України в межах існуючого кордону вказують ч. 3 ст. 2 та ст. 132 Конституції України.

У науковій літературі можна знайти різні точки зору щодо визначення даного поняття, однак, на наш погляд, досить вдало таке сформульоване

М. Мельником та М. Хавронюком: «Територіальна цілісність держави передбачає, що всі складові території держави (адміністративно-територіальні одиниці) перебувають у нерозривному взаємозв'язку, характеризуються єдністю і не мають власного суверенітету» [90, с. 330].

Відтак, посягання на цілісність території держави в кінцевому підсумку порушує, як слушно підкреслює Д. Зоренко, міцність зв'язку адміністративно-територіальних одиниць, визначених Основним Законом, завдає шкоди єдності території держави [50, с. 63].

В аспекті характеристики досліджуваної підстави, доцільно згадати про прийнятий у 2015 році Верховною Радою України закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» [121], яким внесені зміни до Закону України «Про кінематографію», зокрема такий було доповнено статтею 15-1.

Відповідно до положень вказаної статті, в Україні забороняється розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також забороняється трансляція (демонстрування шляхом показу каналами мовлення) фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора. Фільм вважається таким, що містить популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створює позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовує чи визнає правомірною окупацію території України, якщо в ньому наявна принаймні одна з таких ознак: серед позитивних героїв фільму є співробітники (у тому числі колишні або позаштатні) органів держави-агресора, радянських органів безпеки; сюжет фільму безпосередньо або опосередковано пов'язаний з діяльністю органів держави-агресора, радянських органів безпеки, і ця діяльність представлена у фільмі як позитивна; у сюжеті фільму

безпосередньо або опосередковано заперечується або ставиться під сумнів територіальна цілісність України, виправдовується або подається в позитивному світлі окупація території України, акти агресії з боку інших держав, розв'язування війни, пропагується винятковість, зверхність або неповноцінність осіб за ознаками їх релігійних переконань, належності до певної нації або раси, статі, майнового стану, соціального походження [121].

Окрім того, вказаним законом передбачено, що Державне агентство України з питань кіно відмовляє у видачі або припиняє дію вже виданого державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів зокрема, якщо одним з учасників фільму є фізична особа, включена до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці [121]. Незважаючи на дискусійність вказаної норми та широкий суспільний резонанс, який вона отримала, судова практика, зокрема Верховного Суду показала її відповідність європейським стандартам.

Так, наприклад, за наслідками розгляду справи № 826/28278/15, Верховний Суд у своїй постанові від 28 лютого 2018 року констатував, що складення та оприлюднення на офіційному веб-сайті Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці прямо обумовлювалось Законом України «Про кінематографію» та було необхідним в інтересах національної безпеки. З огляду на що, суд прийшов до висновку, що оспорювані дії відповідача, в контексті стверджуваних скаржником обмежень його права на свободу вираження поглядів, вчинені з дотриманням критеріїв, встановлених ст. 34 Конституції України та ч. 2 ст. 10 Конвенції [114].

Іншим прикладом, в якому в якості підстави виступали вже інтереси громадського порядку може слугувати Постанова Верховного Суду від 26 лютого 2019 року у справі № 653/1302/15-к [113]. Цікавою вказана справа є також тим, що містить окрему думку одного з суддів, який спираючись на стандарти Європейського суду з прав людини, вважав, що в даному випадку висловлювання особи не несли безпосередню загрозу громадському порядку і

застосоване при цьому обмеження у вигляді п'яти років ув'язнення «виходить за рамки допустимих обмежень свободи вираження поглядів» [97].

2. З метою запобігання заворушенням чи злочинам

Вказана підстава одразу ж звертає на себе увагу закріпленням в її конструкції понять «заворушення» та «злочин». Якщо друге поняття має законодавче визначення (ст. 11 Кримінального кодексу України), то перше, окрім згадки в конструкції статті 294 Кримінального кодексу України («масові заворушення»), свого законодавчого визначення не має.

Як відзначає Р. Мельник, «термін «заворушення» в українській юридичній мові вживається виключно у контексті кримінально-правової категорії «злочин», виступаючи одним з його видів». Досліджуючи право на свободу мирних зібрань, вчений прийшов до висновку, що одночасне використання цих двох термінів в ч. 2 ст. 39 Конституції України є, за його переконанням, наслідком невдалого перекладу українською мовою тексту ч. 2 ст. 11 Конвенції [82, с. 86].

Використовуючи даний висновок, спробуємо провести паралель з ст. 10 ЄКПЛ. Так, на мовах оригіналу підстава «з метою запобігання заворушенням чи злочинам» звучить як: «à la défense de l'ordre et à la prévention du crime» (французькою) та «for the prevention of disorder or crime» (англійською). Якщо перекладати буквально, то з французької переклад даної підстави повинен звучати як – «з метою захисту порядку і попередження злочину», а з англійської – «з метою попередження безпорядку чи злочину». Таким чином, логіка вказаної підстави базується на категоріях «порядок» та «злочин». Натомість, український законодавець вирішив використати інше поняття – «заворушення», чим тільки ускладнив, на наш погляд, застосування вказаної норми.

Таким чином, доводиться констатувати про відсутність чіткості та ясності при використанні даної підстави для обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

З огляду на що, пропонуємо, по-перше, привести український переклад Конвенції у відповідність до її офіційного тексту.

По-друге, що стосується положень ч. 3 ст. 34 Конституції України, то висуваємо альтернативну пропозицію, а саме: або надати офіційне тлумачення підстави «з метою запобігання заворушенням чи злочинам», або внести зміни до даної норми, замінивши слово «зворушенням» на – «безладу». Однак, варто одразу зауважити, що і тут законодавцю прийдеться надавати офіційне тлумачення, оскільки занадто широке його розуміння, може призвести до непоправного порушення права кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Повертаючись до характеристики досліджуваної нами підстави, перейдемо до аналізу другої її частини – «запобігання злочинам».

Згідно з визначенням, яке надається в статті 11 Кримінального кодексу України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [72].

Щоб наочно проілюструвати випадки застосування вказаної підстави, наведемо декілька прикладів складів злочинів з Кримінального кодексу України: публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ч. 2 ст. 109); публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення умисних дії з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ч. 1 ст. 110); публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами (ст. 258-2); публічні заклики до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів такого змісту (ст. 295); публічні заклики до вчинення діянь, які мають ознаки жорстокого

поводження з тваринами, а також поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ст. 299); публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів (ст. 436); виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436-1); публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів (ч. 2 ст. 442) [72].

Прикладом правозастосування із судової практики може слугувати Вирок Деснянського районного суду міста Чернігова від 24 вересня 2018 року по справі № 750/2467/18 [29].

3. Для охорони здоров'я населення

Як відзначається у преамбулі Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я. Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутніми поколіннями за рівень здоров'я і збереження генофонду народу України, забезпечують пріоритетність охорони здоров'я в діяльності держави, поліпшення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, вдосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя [101].

Під охороною здоров'я, згідно з ч. 1 ст. 3 вказаного Закону, розуміється система заходів, що здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, закладами охорони здоров'я, фізичними особами-підприємцями, які зареєстровані в установленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики, медичними та фармацевтичними працівниками, громадськими об'єднаннями і громадянами з метою збереження та відновлення фізіологічних і психологічних функцій,

оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості її життя [101].

Вказана підстава для обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань знаходить своє вираження, зокрема в Законі України «Про рекламу» [134].

В цьому аспекті одразу відзначимо, що розвиток доктрини свободи вираження у конституційному праві, як відзначає С. Шевчук, розширив застосування цієї свободи до сфери комерційного мовлення, тобто включив до неї рекламу, ділові публікації, оголошення, вивіски тощо [201, с. 459].

Відповідно до положень ч. 6 ст. 21 Закону України «Про рекламу», у рекламі лікарських засобів, медичних виробів та методів профілактики, діагностики, лікування і реабілітації забороняється розміщення: відомостей, які можуть справляти враження, що за умови застосування лікарського засобу чи медичного виробу консультація з фахівцем не є необхідною; відомостей про те, що лікувальний ефект від застосування лікарського засобу чи медичного виробу є гарантованим; зображень зміни людського тіла або його частин внаслідок хвороби, поранень; тверджень, що сприяють виникненню або розвитку страху захворіти або погіршити стан свого здоров'я через невикористання лікарських засобів, медичних виробів та медичних послуг, що рекламуються; тверджень, що сприяють можливості самостійного встановлення діагнозу для хвороб, патологічних станів людини та їх самостійного лікування з використанням медичних товарів, що рекламуються; посилань на лікарські засоби, медичні вироби, методи профілактики, діагностики, лікування і реабілітації як на найбільш ефективні, найбільш безпечні, виняткові щодо відсутності побічних ефектів; порівнянь з іншими лікарськими засобами, медичними виробами, методами профілактики, діагностики, лікування і реабілітації з метою посилення рекламного ефекту; посилань на конкретні випадки вдалого застосування лікарських засобів, медичних виробів, методів профілактики, діагностики, лікування і реабілітації; рекомендацій або посилань на рекомендації медичних

працівників, науковців, медичних закладів та організацій щодо рекламованих товару чи послуги; спеціальних виявлень подяки, вдячності, листів, уривків з них із рекомендаціями, розповідями про застосування та результати дії рекламованих товару чи послуги від окремих осіб; зображень і згадок імен популярних людей, героїв кіно-, теле- та анімаційних фільмів, авторитетних організацій; інформації, що може вводити споживача в оману щодо складу, походження, ефективності, патентної захищеності товару, що рекламується [134].

Відповідно до частини сьомої вказаної статті, у рекламі лікарських засобів, медичних виробів та методів профілактики, діагностики, лікування і реабілітації забороняється участь лікарів та інших професійних медичних працівників, а також осіб, зовнішній вигляд яких імітує зовнішній вигляд лікарів [134].

У випадку недотримання вказаних заборон, винні особи можуть понести дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну та кримінальну відповідальність відповідно до закону (ст. 27 вищевказаного Закону) [134].

Наочним прикладом застосування вказаної підстави для обмеження із судової практики може слугувати рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 20 вересня 2019 року у справі № 560/2563/19, в якому суд визнав правомірним накладення штрафу за порушення законодавства про рекламу – розміщення такої із зображенням осіб, зовнішній вигляд яких імітує зовнішній вигляд лікарів або участь лікарів та інших професійних медичних працівників [159].

4. Для захисту репутації або прав інших людей

Надання посиленого захисту праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, аж ніяк не означає нівелювання іншими правами людини і громадянина. Свобода слова не дає права на образу (зокрема, через релігійні переконання) або наклеп, право вільно шукати інформацію не дає право порушувати право на недоторканість приватного життя інших осіб. Праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх

поглядів і переконань кореспондує, зокрема, обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію.

У цьому контексті важливо не забувати, що наше право закінчується там, де починається право іншого. З огляду на що, слухним є зауваження В. Селіванова, який вказує, що: «Певне обмеження особистої свободи індивіда – передумова певної свободи інших» [164, с. 20].

Як відзначає Р. Мельник, у правозастосовній практиці доволі часто зустрічаються випадки конкуренції прав (свобод), що вимагає від суб'єктів правозастосування виваженого та уважного підходу до оцінки ваги і значення кожного з цих прав [82, с. 91]. Як вказує вчений, за загальним підходом треба спочатку визначитися: чи витісняє одне основне право інше як *lex specialiter*; чи лише одне основне право гарантує захист чи можливо обидва права конкурують у ідеальній формі, надаючи тим самим суб'єкту можливість послатися на обидва з них для захисту своєї позиції [82, с. 39].

З огляду на наведене, приходимо до висновку, що таке співставлення однаково захищених прав повинне бути ретельно досліджене в кожному конкретному випадку.

Аналізуючи вітчизняну судову практику, можна побачити, що найчастіше конкуренція права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань спостерігається з правом на захист честі, гідності, ділової репутації.

Згідно з офіційною статистикою Верховного Суду за період з січня 2018 року по червень 2019 року, на його розгляді перебувало 892 справи про захист честі, гідності, ділової репутації, з них 33 до засобів масової інформації [48].

Серед вказаної кількості справ, пропонуємо в якості прикладу правомірного застосування досліджуваної підстави для обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, виділити справу № 591/7099/16-ц, в якій предметом оцінки суду

було висловлювання «Ви тупий?». За наслідками розгляду даної справи, суд касаційної інстанції погодився з висновком суду апеляційної інстанції щодо того, що таке висловлювання є суб'єктивною думкою (а не недостовірною інформацією), висловленою у формі образи, яка порушує особисті немайнові права особи та є підставою для стягнення моральної шкоди [112].

Загалом, хочемо відзначити, що, у переважній більшості справ, національні суди відмовляють у задоволенні позовів про захист честі, гідності, ділової репутації. Основною підставою для відмови слугує встановлення в ході розгляду справи тієї обставини, що висловлені твердження носять характер оціночних суджень, які, в свою чергу, не піддаються доведенню та спростуванню.

5. Для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно

Перш за все, відзначимо, що вказана підстава знаходить своє відображення, зокрема, у ч. 2 ст. 6 Закону України «Про інформацію», ч. 1 ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ч. 2 ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації».

На наш погляд, формулювання вказаної підстави запозичене зі статті 10 ЄКПЛ, яка в англomовному варіанті звучить як – «for preventing the disclosure of information received in confidence» («для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно») [282]. Однак, звернувшись до офіційного перекладу Конвенції українською мовою, який міститься на сайті Верховної Ради України, бачимо, що вказана підстава отримала трохи іншу інтерпретацію – «для запобігання розголошенню конфіденційної інформації» [55].

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справу «Stoll v. Switzerland» [259], надав тлумачення формулюванню «для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно», відповідно до якого, воно охоплює випадки, коли конфіденційна інформація розголошується або особою, на якій лежить відповідальність дотримувати її конфіденційність, або

третьою особою, зокрема, як в даній справі, журналістом. За наслідками розгляду справи, яка стосувалася призначення журналісту покарання у вигляді штрафу за розкриття змісту конфіденційного листа швейцарського посла урядові Сполучених Штатів Америки, – Суд прийшов до висновку, що застосоване покарання не суперечило меті статті 10 Конвенції (§ 61 рішення Суду).

Вітчизняне ж законодавство не містить дефініції поняття «інформація, одержана конфіденційно», натомість визначає «конфіденційну інформацію».

Так, згідно з визначенням, яке міститься у ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію», конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом [129].

Відповідно до ч. 2 ст. 11 вказаного Закону, до конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження [129].

Ще одне законодавче визначення поняття «конфіденційна інформація» знаходимо у ч. 1 ст. 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [124], однак, на відміну від попереднього, в такому «інформація про фізичну особу» вже не згадується в якості конфіденційної.

Що стосується законодавчої дефініції поняття «інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень», то таке залишається невизначеним. Натомість, чинне законодавство встановлює перелік відомостей, які не можуть бути віднесені до інформації з обмеженим доступом (зокрема, конфіденційної).

Варто окремо зауважити, що в якості видів інформації з обмеженим доступом законодавець наводить: конфіденційну, службову і таємну. З огляду

на що, у випадку, якщо під конституційною нормою «для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно» ми розумітимемо конфіденційну інформацію (у розумінні вищезгаданих законів), то службова і таємна інформації не входитимуть до нього. Логічним тоді постає питання про співставлення понять «інформація, одержана конфіденційно» та «конфіденційна інформація». На наш погляд, поняття «інформація, одержана конфіденційно» є ширшим за своїм змістом.

Прикладом із судової практики, яке ілюструє застосування вказаної підстави для обмеження, може слугувати справа № 727/8977/17, предметом розгляду якої було розголошення конфіденційної інформації про стан здоров'я особи та стягнення у зв'язку з цим моральної шкоди [160].

6. Для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя

Судова влада є однією з трьох гілок влади. Метою забезпечення її незалежності є гарантування кожній особі основоположного права на розгляд справи справедливим судом лише на законній підставі та без будь-якого стороннього впливу. Реалізація гарантій здійснення правосуддя є необхідною передумовою належного виконання судом своїх конституційних функцій щодо забезпечення дії принципу верховенства права, захисту прав і свобод людини та громадянина, утвердження й забезпечення яких є головним обов'язком держави (статті 3, 8, 55 Конституції України) [203]. Зокрема, статтями 6, 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [137] встановлено заборону втручання в здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповагу до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання й поширення інформації в будь-якій формі з метою завдання шкоди авторитету суддів чи впливу на безсторонність суду.

Водночас вказане аж ніяк не означає, що суди, як і процес здійснення правосуддя знаходяться у своєрідному вакуумі та, взагалі, не можуть бути об'єктом уваги з боку суспільства та не піддаватися критиці.

На думку Консультативної Ради Європейських Суддів (далі – КРЄС), існує чітка лінія між свободою вираження думок і законною критикою, з

одного боку, та неповаги й неправомірного тиску на судову владу, – з другого. Незбалансовані критичні коментарі політиків є безвідповідальними і викликають серйозну проблему, оскільки суспільна довіра і впевненість у системі правосуддя можуть бути, тим самим, мимоволі чи навмисно підірвані. У цих випадках судова влада повинна зазначити, що подібна поведінка порушує основи конституції демократичної держави і є посяганням на легітимність однієї з гілок державної влади [30, с. 761].

У пункті 63 Висновку 1 (2991) щодо стандартів незалежності судової влади КРЄС зауважила, що складно визначити наявність неправомірного впливу в контексті винайдення необхідної рівноваги між потребою захистити судовий розгляд від викривлення і тиску з боку політичних кіл, ЗМІ чи інших джерел та забезпеченням відкритого обговорення питань, які мають суспільне значення, серед громадськості й у вільній пресі [31].

В цьому аспекті, важливими є закріплена у пп. «з» ч. 1 ст. 59 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» норма, згідно з якою телерадіоорганізація зобов'язана не поширювати матеріали, які порушують презумпцію невинуватості підозрюваного, обвинуваченого або упереджують рішення суду [138]. А також, положення ч. 3 ст. 2 Закону України «Про інформаційні агентства», згідно з яким інформаційні агентства не мають права у своїх матеріалах давати оцінку щодо винуватості осіб у вчиненні кримінального правопорушення, вказувати на особу, яка ніби вчинила кримінальне правопорушення до рішення суду [128].

Як видається, віднайти ту межу, яка розділятиме дозвіл і заборону права на свободу вираження задля «підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» доволі непросто. У науковій літературі, як і на практиці однозначної відповіді на дане питання не має.

Так, на думку вітчизняної дослідниці Н. Сташків, при визначенні меж допустимої критики діяльності судочинства мають враховуватися: чи завершене судове провадження, якого така критика стосується, чи були наявні можливості використання правових засобів захисту, визначених державою, а

також форма вираження поглядів (серйозність звинувачень, характер і тон критики) [172, с. 50].

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 14 березня 2019 року вказала, що використання учасниками судового процесу та їх представниками нецензурної лексики, образливих і лайливих слів, символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом, з іншими учасниками процесу, їхніми представниками, а також вчинення інших аналогічних дій свідчать про очевидну неповагу до честі, гідності цих осіб з боку осіб, які такі дії вчиняють. З огляду на що, виходячи з того, що такі дії суперечать основним засадам (принципам) судочинства, а також його завданню – прийшла до висновку, що вчинення таких дій суд може визнати зловживанням процесуальними правами із застосуванням відповідних наслідків. При цьому, Велика Палата Верховного Суду послалася на аналогічні рішення ЄСПЛ (ухвали щодо прийнятності у справах «Řehák v. the Czech Republic» (№ 67208/01), «Düringer and others and Grunze v. France» (№ 61164/00, № 18589/02), «Apinis v. Latvia» (№ 46549/06) [110].

Якщо у вищенаведеному прикладі суб'єктом висловлювання думки була, так звана, особа «ззовні», то наступний приклад ілюструє випадок, коли таким виступає особа «зсередини» судової системи.

Так, на розгляді Великої Палати Верховного Суду перебувала справа, предметом якої було оскарження рішення про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, зокрема з підстав допущення зневажливого ставлення до сторони обвинувачення (прокурорів); висловлення з наміром продемонструвати негативне ставлення та надати оцінку діям інших суддів у суді через начебто тиск, який на неї здійснюється; висловлення у судовому засіданні своєї думки щодо інших суддів та працівників суду з метою зафіксувати таке своє ставлення на звукозаписувальному обладнанні та задля демонстрації цього ставлення сторонам у справі.

За наслідками розгляду вказаної справи, Велика Палата Верховного Суду нагадала, що «питання функціонування системи правосуддя є

питаннями, які викликають інтерес громадськості. Тому особи, які працюють в судовій сфері, передусім судді, з належною обачністю та стриманістю повинні реалізовувати їхнє право на свободу вираження поглядів у всіх випадках, в яких авторитет і неупередженість правосуддя можуть бути поставлені під сумнів. Неприйнятними та такими, що підривають авторитет правосуддя, є, зокрема, лайливі або образливі висловлювання суддів стосовно їх колег чи системи правосуддя як такої. Судді, як і будь-якому громадянину, гарантується право вільного вираження думок, однак у процесі реалізації цього права суддя завжди турбується про підтримку високого статусу посади судді і не допускає дій, що несумісні з неупередженістю і незалежністю судових органів» [108].

З огляду на що, Велика Палата Верховного Суду, оцінюючи пропорційність заходу дисциплінарної відповідальності, застосованого до судді, прийшла до висновку, що застосованим до останньої дисциплінарним стягненням у виді тимчасового відсторонення від здійснення правосуддя з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації з питань суддівської етики та застосування норм кримінального процесуального законодавства і подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, – дотримується баланс між необхідністю захисту репутації інших осіб, а також авторитету та безсторонності суду, з одного боку, та реалізацією суддею свободи вираження поглядів – з іншого. Відтак, втручання у свободу вираження поглядів цієї судді відповідало закону та переслідувало легітимну мету, визначену у п. 2 ст. 10 Конвенції [108].

Окремо хочемо звернути увагу на наявність дисбалансу між свободою вираження думок та повагою до судової влади в Україні.

Так, у Звіті про незалежність та неупередженість суддів у державах-членах Ради Європи за 2017 рік, підготовленому Бюро КРЄС, який, на наш погляд, актуальний і на даний час, вказується про те, що у цілому, критика

судів та суддів, зокрема, виходить за всі можливі межі, а свобода вираження думок здійснюється таким чином, щоб постійно підтримувати громадський тиск на судову систему. Продовжуються випадки необґрунтованої та невинуватої критики з боку засобів масової інформації, чиновників, активістів різних громадських організацій, які пропонують звільнити деяких суддів чи керівників судової влади, покликаючись на брак їхнього професіоналізму та заплямовану репутацію. Недовіра суспільства, викликана публічними заявами в засобах масової інформації, впливає на роботу суддів та негативно позначається на повазі до їхньої професії. Психологічний вплив та тиск на суддів здійснюється через публікацію упереджених матеріалів у засобах масової інформації. У цьому контексті особливу стурбованість викликають окремі публікації, які вказують на навмисну дискредитацію судів. Часті довільні тлумачення фактів справи зазвичай ґрунтуються на одній версії подій та інформації, яка надається однією із сторін процесу. Є випадки, коли автори роблять висновки про результати розгляду справи ще до прийняття рішення. Сьогодні вплив засобів масової інформації на суди та на окремих суддів став критичним, оскільки зусилля з його мінімізації та впровадження законних каналів не підкріплюються адекватною реакцією уряду, особливо з боку правоохоронних органів [47, с. 80].

Підсумовуючи наведене хочемо відзначити, що українська правозастосовча практика при розгляді правомірності застосування обмежень, які впливають з частини третьої статті 34 Конституції України дедалі частіше використовує вироблений ЄСПЛ механізм або, як його ще називають, трискладовий тест, а саме: визначення того, чи було втручання «встановлене законом»; чи переслідувало воно «правомірну (легітимну) мету»; чи було «необхідним у демократичному суспільстві». Вважаємо за необхідне коротко охарактеризувати кожен із зазначених умов.

Законність. Вказаний критерій отримав своє тлумачення у рішенні по справі «The Sunday Times v. The United Kingdom», де відзначається, що, на думку Суду, з виразу «передбачено законом» («prescribed by law» / «prévues

par la loi») впливають дві вимоги. По-перше, право повинно бути в адекватній мірі доступним: громадяни повинні мати відповідну обставинам можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до даного випадку. По-друге, норма не може вважатися «законом», доки вона не буде сформульована з достатнім ступенем точності, що дозволяє громадянину узгоджувати з нею свою поведінку: він повинен мати можливість - користуючись при необхідності порадами - передбачити в розумній, відповідно до обставин, мірі наслідки, які може спричинити за собою та чи інша дія. Ці наслідки не обов'язково передбачити з абсолютною певністю: досвід показує, що це недосяжно. Більш того, хоча визначеність вельми бажана, вона може супроводжуватися рисами скам'янілості, тоді як право має мати здатність йти в ногу з мінливими обставинами. Відповідно, у багатьох законах неминуче використовуються більш-менш розпливчасті терміни: їх тлумачення і застосування – завдання практики [261].

Як відзначається С. Шевчуком, відповідно до стандарту Суду, сформульованого в рішенні у справі «The Sunday Times v. The United Kingdom» та розвинутому в рішенні у справі «Malone v. The United Kingdom», поняття «закон» включає не тільки законодавство, але й практику його застосування або неписане право [201, с. 469].

З огляду на наведене, будь-які заходи втручання в права людини, зокрема в право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, повинні бути чітко і доступно сформульовані у законі, щоб унеможливити сваволю як людини при реалізації нею своїх прав, так і держави – при застосуванні заходів втручання в реалізацію того чи іншого права.

Легітимна мета. Вказана умова є другою з трьох обов'язкових для визнання правомірним втручання у реалізацію права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Слушно вказується М. Савчиним, що: «Правовою основою обмеження прав людини є загальне визнання його суспільної необхідності, існування настійливої і нагальної потреби визначення меж здійснення суб'єктивного

права з урахуванням інтересів інших осіб. Така потреба має бути зумовлена тим, що переслідувана суспільно значуща мета не може бути досягнутою ефективно за допомоги інших заходів. Гарантією загального визнання необхідності обмеження є вільне обговорення наслідків, що випливають із обмеження прав людини. Важливим є визначення такого обмеження, яке б не посягало на сутнісний зміст права і не створювало надмірних обмежень у його здійсненні. Інакше, обмеження буде нелегітимним» [161, с. 293].

Якщо звернутися до ч. 2 ст. 10 ЄКПЛ, то така чітко визначає, що лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду – може бути визнано правомірним обмеження свободи вираження поглядів. З огляду на що, будь-які інші підстави, крім наведених, не відповідатимуть умові легітимності.

Необхідність у демократичному суспільстві. Переходячи до останнього третього критерію, зауважимо, що він відіграє чимале значення, оскільки, навіть за наявності чіткого і доступного закону та легітимної мети, держави не завжди застосовують той захід впливу, який відповідав би ситуації, що склалася.

Правовий стандарт «необхідності у демократичному суспільстві», як відзначається у праці С. Шевчука, ґрунтується на трьох основних елементах: 1) відповідність оскаржуваного «втручання» «нагальній суспільній потребі»; 2) пропорційність правомірній меті, що переслідувалась; 3) відповідність і достатність обґрунтування, наданого національними органами влади для виправдання втручання [201, с. 476-77].

В цьому зв'язку, вважаємо досить слушними зауваження Б. Кормича, що: «Обмеження, умови, формальності та покарання можна застосовувати лише в разі неминучої потреби. Це означає, що ці заходи мають бути адекватними існуючим загрозам, суспільна шкода від застосованих обмежень

не повинна перевищувати можливої шкоди від наявних загроз. Крім того, державні органи мають застосовувати подібні заходи, лише якщо вони справді необхідні в певній ситуації і ніякими іншими засобами поставлені завдання вирішити неможливо» [70, с. 83].

На наш погляд, наведена характеристика підстав обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, була б неповною без звернення до частини другої статті 64 Основного Закону. Так, вказана норма передбачає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції [68]. З огляду на вказане, права і свободи, передбачені статтею 34 Конституції України можуть (але не обов'язково) піддаватися обмеженням в умовах воєнного або надзвичайного стану [11, с. 27–28].

У контексті сказаного, варто згадати про Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [117], яким вперше у вітчизняній історії було введено воєнний стан із 14 години 00 хвилин 26 листопада 2018 року строком на 30 діб до 14 години 00 хвилин 26 грудня 2018 року [11, с. 28].

У пункті 2 вказаного Указу зазначалося про можливість обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також про можливість введення тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» на період дії правового режиму воєнного стану [117].

Водночас, незважаючи на задеклароване встановлення можливості застосування обмежень реалізації конституційного права людини на свободу

думки, слова, вільне вираження своїх поглядів та переконань, таке в період дії правового режиму воєнного стану в Україні застосоване не було [11, с. 28].

Резюмуючи наведене можна зауважити, що саме завдяки встановленню допустимих правомірних обмежень реалізації свободи вираження, держава сприяє розвитку кожної окремої людини і унеможливорює свавільне використання наданих свобод, зокрема гарантованих статтею 34 Конституції України. Метою обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань виступає охорона основних загально визнаних цінностей у суспільстві [11, с. 28]. Водночас такі обмеження повинні ґрунтуватися на законі, переслідувати легітимну мету, бути необхідними у демократичному суспільстві.

Як показало дослідження, закріплений у частині третій статті 34 Конституції України перелік підстав для обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, в цілому, відповідає міжнародним стандартам, зокрема статті 10 ЄКПЛ та статті 19 МПГПП.

В той же час, кожна з досліджених підстав обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, наведена у вищевказаній конституційній нормі має свої особливості та не позбавлена недоліків. Найбільш суттєвим недоліком, на наш погляд, є те, що чинним законодавством не надано розширеного тлумачення вказаним підставам, що дозволяє їх довільне трактування. Окрім того, як показало дослідження, такому сприяє і відсутність чіткої термінології, зокрема щодо понять: «територіальна цілісність», «заворушення», «інформація, одержана конфіденційно». Вказане, в свою чергу, створює труднощі у правозастосуванні та не дозволяє однозначно надати відповідь, у яких випадках держава, посиляючись на ту чи іншу підставу, передбачену ч. 3 ст. 34 Конституції України, може обмежити реалізацію права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Тут слід погодитись із Б. Кормичем, що наявна прогалина в нормативно-правовому регулюванні

механізму застосування подібних обмежень може відкрити простір для різних зловживань [70, с. 86].

З огляду на що, пропонуємо заповнити ці прогалини, шляхом прийняття спеціального закону – Закону України «Про право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», в якому: 1) визначити основні терміни і поняття відповідно до ст. 34 Конституції України, зокрема: «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», «територіальна цілісність», «заворушення», «інформація, одержана конфіденційно» та ін.; 2) визначити чіткі умови та критерії, за наявності яких можуть застосовуватися обмеження, встановлені в частині третій статті 34 Конституції України; 3) закріпити умови правомірності обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань обмежень: законність, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві.

Проведений вище аналіз дозволяє дійти таких висновків:

1. Акцентовано увагу, що регламентація нормами Конституції України обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань носить диференційований характер.

2. Виділено такі підстави обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Надано їх характеристику, з'ясовано особливості.

3. Встановлено, що закріплені в частині третій статті 34 Конституції України підстави правомірного обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань потребують вироблення чітких умов та критеріїв для їх застосування.

4. Охарактеризовано такі умови правомірності обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань як: законність, легітимна мета та необхідність у демократичному суспільстві.

Висновки до Розділу 1

1. Аналіз проектів Конституції України дозволив простежити процес конструювання права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Досліджено історичну ретроспективу процесу закріплення в чинній Конституції України (крізь призму проектів, які передували її прийняттю) права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також чинники, які впливали на це. Виділено такі основні етапи становлення та розвитку конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) закріплення права на свободу думки окремо від права на свободу слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань; 2) скорочення переліку підстав для обмеження цього права; 3) закріплення права на свободу думки разом з правом на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; 4) виключення з тексту норми статті слів «будь-якої форми»; 5) розширення переліку підстав для обмеження вказаних свобод; 6) виключення з переліку підстав для обмеження такої підстави як «моральність населення».

2. Встановлено, що закріплення права на свободу думки поряд з правом на свободу слова, а не поряд з правом на свободу совісті і віросповідання, відповідає історичним передумовам розвитку нашої держави.

3. Обґрунтовано, що конституційне право на свободу думки є гарантованою державою можливістю виразити / висловити своє власне відношення (свою точку зору) з будь-якого питання. Акцентовано увагу, що саме такий зміст було закладено у нього законодавцем при прийнятті чинної Конституції України.

Проаналізовано існуючі в юридичній науці підходи до визначення поняття права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що дозволило сформулювати авторські визначення таких понять:

– конституційне право на свободу думки і слова – це гарантована державою можливість вільно висловлювати чи не висловлювати усно, письмово, друковано свою точку зору, ідеї щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

– конституційне право на свободу вираження своїх поглядів і переконань – це гарантована державою можливість вільно виражати чи не виражати свої погляди і переконання у будь-який спосіб, відмінний від усного, письмового чи друкованого.

Встановлено, що сутність конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань полягає в свободі публічно виразити своє власне відношення щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної).

4. Виявлено такі ознаки конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) належить всім особам, які знаходяться на території України, а не лише громадянам України; 2) є невідчужуваним правом, яке визнається і гарантується державою; 3) з його допомогою особа має можливість самовиразитися, пізнати істину; 4) є відносним правом – його реалізація може бути правомірно обмежена.

5. Виявлено такі структурні елементи конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) вільно без жодного впливу формувати свою власну думку (точку зору), свої погляди і переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 2) безперешкодно дотримуватися своєї думки, погляду чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 3) мати та публічно висловлювати / виражати свою власну думку, погляди і переконання; 4) змінити свою думку, погляд чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 5) відмовлятися від публічного

висловлення / вираження своєї думки, погляду чи переконання; б) бути обмеженим у висловленні / вираженні своєї думки, погляду чи переконання відповідно до закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

6. Акцентовано, що гарантією здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є право на ефективні національні засоби юридичного захисту, а також право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

7. Охарактеризовано такі умови правомірності обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань як: законність, легітимна мета та необхідність у демократичному суспільстві.

8. Обґрунтовано, що завдяки встановленню допустимих обмежень реалізації свободи вираження, держава сприяє розвитку кожної окремої людини і унеможлиблює свавільне використання наданих свобод, зокрема гарантованих статтею 34 Конституції України. Метою обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань виступає охорона основних загально визнаних цінностей у суспільстві.

9. Дістало подальшого розвитку твердження, що регламентація нормами Конституції України обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань носить диференційований характер. Виділено такі підстави обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх

поглядів і переконань: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Надано їх характеристику, з'ясовано особливості.

Обґрунтовано, що закріплені в частині третій статті 34 Конституції України підстави правомірного обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань потребують вироблення чітких умов та критеріїв для їх застосування.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ ДУМКИ І СЛОВА, НА ВІЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ СВОЇХ ПОГЛЯДІВ І ПЕРЕКОНАНЬ

2.1 Реалізація права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: стандарти Європейського суду з прав людини

Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод залишається головним орієнтиром у справі захисту прав людини в Європі та в Україні, зокрема. Оскільки, саме на національному рівні має забезпечуватися найефективніший та безпосередній захист прав і свобод, необхідним є впровадження у національне законодавство та правозастосовчу практику стандартів, які формуються Європейським судом з прав людини. З огляду на що, вивчення останніх, особливо в сфері свободи вираження (поглядів), становить не лише науковий, але і практичний інтерес.

Окрім того, таке прямо впливає з Рекомендації Rec(2004)5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини [151].

Вступивши до Ради Європи та підписавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Україна обрала для себе європейський вектор розвитку з його цінностями та ідеалами. Тим самим, як наголошує професор В. Тацій, підтвердила незворотність та остаточність нових підходів у галузі прав людини, що були проголошені з прийняттям Конституції, одним з яких є необхідність імплементації європейських стандартів у галузі прав людини в національну правову систему [177, с. 48]. Таке прагнення, на наш погляд, тільки утвердилося з прийняттям 23 лютого 2006 року Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в преамбулі якого вказується, що цей закон регулює, зокрема, відносини, що виникають у зв'язку з впровадженням в українське судочинство

та адміністративну практику європейських стандартів прав людини [120], а також з прийняттям 07 лютого 2019 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) [122].

Європа, яка бажала жити в умовах свободи та миру, зобов'язана була шукати для себе більш міцні спільні цінності, аніж страх, що тримається на силі зброї. І такою цінністю на переконання європейських народів виявилась демократія, заснована на повазі до прав людини [25, с. 90].

На сьогодні Україна підписала та ратифікувала 86 договорів Ради Європи й несе зобов'язання за низкою механізмів Ради Європи, включно такими є: Європейський суд з прав людини, Комітет міністрів, ПАРС, Комісар Ради Європи з прав людини, Європейська комісія «За демократію через право», Європейська комісія проти расизму і нетерпимості, Європейський комітет із питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Група держав проти корупції, Комітет експертів Ради Європи з питань оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, Європейський комітет із соціальних прав, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Комітет сторін Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, Група експертів Ради Європи з заходів стосовно протидії торгівлі людьми, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин та Конгрес місцевих та регіональних влад Європи [104, с. 5].

Як вказує Ю. Білас з посиланням на С. Добрянського: «Виявлене з перших кроків самостійного державного будівництва бажання посісти гідне місце у світовому та європейському співтовариствах означає для України необхідність приведення свого законодавства у відповідність з міжнародними, а у географічному вимірі – європейськими, стандартами прав людини» [24, с. 82]. Значимість європейських стандартів прав людини, як слушно підкреслює дослідниця, полягає, зокрема в тому, що вони «є провідними

засадами розвитку правового життя, вони виконують свого роду програмно-орієнтаційну функцію у розвитку суспільства та держави». З їх допомогою можна захистити порушене право людини. Так чинить Європейський суд, на ці стандарти орієнтуються національні суди в різних демократичних країнах [24, с. 77]. Зокрема і українські, оскільки в силу статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Конвенція та практика Суду визнані джерелом права.

Закріпленому в статті 34 Конституції України праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань кореспондують відповідні права, закріплені як на міжнародному, так і регіональному рівнях, зокрема, у: Загальній декларації прав людини (ст. 19) [43]; Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 19) [86]; Американській конвенції з прав людини (ст. 13) [214]; Африканській хартії про права людини і народів (ст. 9) [212]; Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 10) [55]. В контексті нашого дослідження в межах даного підпункту зупинимося на аналізі останньої, а точніше на практиці щодо її застосування та тлумачення Європейським судом з прав людини.

Європейська система захисту прав людини створена в рамках Ради Європи є найстарішою регіональною системою захисту прав людини, і, за загальним визнанням, найефективнішою нині у світі [152, с. 186].

Створення такого ефективного механізму захисту прав і свобод особи в Європі, на думку А. Ніколаєва, стало можливим багато в чому завдяки існуючим до середини двадцятого століття досягненням і традиціям конституційно-правового розвитку держав цього регіону. Правові принципи і норми західноєвропейських конституцій у цей період відображали в тій чи іншій мірі, зокрема такі цінності як демократія, верховенство права, гідність особи. Саме тому в преамбулі Європейської конвенції стверджується, що дотримання основних свобод найкращим чином забезпечується справді демократичним політичним режимом і всезагальним розумінням і дотриманням прав людини [91, с. 21].

Що стосується питання розгляду Європейським судом з прав людини справ за ст. 10 Конвенції, то хочеться зауважити, що з часу першої справи – «De Becker v. Belgium» [219] пройшло п'ятдесят сім років, протягом яких ЄСПЛ розглянув та продовжує розглядати чималу кількість справ даної категорії, в результаті чого сформував усталену практику, виробив відповідні стандарти, якими користується як він сам, так і інші держави-члени Конвенції, а інколи – і не лише вони.

Основною метою діяльності Суду, як відзначає К. Андріанов, є забезпечення додержання у кожній з держав – учасниць Конвенції такого правопорядку, який забезпечував би ефективну реалізацію прав і свобод людини з урахуванням європейських стандартів у цій галузі [6, с. 51].

Загалом, як вказує М. де Сальвіа, судова практика ЄСПЛ показала себе вкрай суворю в оцінці обмежень свободи вираження поглядів, в тому сенсі, що явно надає перевагу свободі порівняно з обмеженням [162].

Згідно з офіційною статистикою ЄСПЛ за період 1959–2018 років Суд дійшов висновку про порушення державами-учасницями статті 10 Конвенції у 777 справах. Лідерами з порушення вказаної статті є: Туреччина (321), Росія (53), Франція (38), Австрія (35), Польща (32) [320].

Що стосується України, то станом на перше півріччя 2019 року, Судом констатовано порушення нашою державою вказаної статті, зокрема, у наступних справах: «Українська Прес-група проти України» (29 березня 2005 року) [263]; «Салов проти України» (06 вересня 2005 року) [251]; «Ляшко проти України» (10 серпня 2006 року) [238]; «Марченко проти України» (19 лютого 2009 року) [240]; «Мирський проти України» (20 травня 2010 року) [245]; «Газета «Україна-Центр» проти України» (15 липня 2010 року) [227]; «Сірик проти України» (31 березня 2011 року) [258]; «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» (05 травня 2011 року) [223]; «Швидка проти України» (30 жовтня 2014 року) [255]; «ТОВ «Інститут економічних реформ» проти України» (02 червня 2016 року) [231]; «Ликін проти України» (12 січня 2017 року) [239]; «Михайлова проти

України» (06 березня 2018 року) [243]; «Редакція газети «Гривна» проти України» (16 квітня 2019 року) [222].

Що стосується справ, в яких Судом констатовано відсутність порушення Україною вказаної статті, то серед таких: «Шаповалов проти України» (31 липня 2012 року) [254], «Сіреджук проти України» (21 січня 2016 року) [257], «Сінькова проти України» (27 лютого 2018 року) [256].

Якщо звернутися безпосередньо до тексту рішень ЄСПЛ, то можна побачити, що в ході розгляду справ, ним сформульовано відповідні, за визначенням самого Суду – «стандарти, які відповідають принципам, закріпленим у Конвенції» («standards which were in conformity with the principles»), на які він посилається при розгляді інших справ даної категорії.

Хочеться відзначити, що Євросудом концепти «стандарти» і «основоположні принципи» використовуються паралельно.

На взаємозв'язку принципів права та стандартів у праві наголошувала, свого часу, Ю. Білас, яка зробила важливий, на наш погляд висновок, що: «Формування стандартів у праві прямо залежить від принципів права, які в свою чергу ґрунтуються на основі цінностей в праві» [24, с. 69].

Через принципи права, як вказує О. Грищук, відбувається впровадження загальноновизнаних соціальних (правових) цінностей у життя, їхня реалізація та застосування у правовій діяльності» [35, с. 45].

Перш ніж перейти до дослідження і характеристики стандартів ЄСПЛ, сформованих у даній категорії справ, необхідно, на наш погляд, визначитися зі змістом самого поняття «стандарт».

Так, згідно з визначенням, наданим у Тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією професора В. Калашника, стандарт – це:

- 1) норма, зразок, мірило;
- 2) прийнятий тип виробів, що відповідає певним вимогам своєю якістю, хімічним складом, фізичними властивостями, розміром, вагою і т. ін.;
- 3) загальноприйнятий взірець у мові;

- 4) єдина типова форма організації, проведення, здійснення чогонебудь;
- 5) щось позбавлене індивідуальних особливостей, своєрідності, оригінальності [184, с. 661].

Таке ж визначення стандарту знаходимо і у Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Бусел [27, с. 1383].

Що ж до законодавчого визначення поняття «стандарт», то таке міститься, приміром в: Законі України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (п. 83 ч. 1 ст. 1) [133], Законі України «Про ветеринарну медицину» (ст. 1) [118], Угоді про технічні бар'єри в зоні вільної торгівлі (ст. 1) [192], Угоді між Авіаційною Адміністрацією Азербайджанської Республіки та Авіаційною Адміністрацією України про визнання відповідності організацій з технічного обслуговування авіаційної техніки (ст. 1) [189], Угоді між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Кіпр про повітряне сполучення (ст. 1 «L») [190], Угоді між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про повітряне перевезення (ст. 1 «M») [191], Директиві Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/1148 від 06 липня 2016 року про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та інформаційних систем на території Союзу (ст. 4) [39].

Виходячи з аналізу вищевказаних законодавчих визначень, приходимо до висновку, що поняття стандарту зводиться або до документу, розробленого на основі консенсусу та затвердженому уповноваженою організацією, який встановлює правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є обов'язковим. Стандарт може містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи послуги. Або ж означає будь-які вимоги до фізичних характеристик, конфігурацій, матеріальної частини, технічних

характеристик, персоналу або правил, однакове застосування яких визнається необхідним.

Звернувшись до наукової літератури, зустрічаємо симбіоз поняття «стандарт» з іншими поняттями, внаслідок чого з'являються такі концепти як: «стандарти прав людини», «європейські стандарти прав людини», «стандарти Ради Європи», «правові стандарти Європейського суду» та ін.

Досліджуючи європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України, Ю. Білас відзначає, що «аналіз практики застосування Конвенції Судом свідчить, що в його рішеннях відбувається, так би мовити, «фіксація» певного європейського правового стандарту у сфері захисту прав людини як політико-правового принципу, який ґрунтується на результатах аналізу і узагальнення особливостей правових систем держав-учасниць, їх правозастосовчої практики, доктрини тощо. Не існує чіткого переліку стандартів та принципів прав людини, зміст їх виражається в процесі здійснення європейського правосуддя» [24, с. 87]. При цьому, під концептом «стандарти прав людини» вчена пропонує розуміти «норми та принципи, що увібрали в себе найвищі досягнення загальнолюдської духовної культури, виражають змістовно принцип правової рівності, закріплюють такі правила поведіння держави із людиною, які не принижують людську гідність, і які є підставою для вирішення правових справ та розвитку права у будь-яких формах [24, с. 66].

За визначенням П. Рабіновича, під європейськими стандартами прав людини розуміються «зафіксовані в юридичних актах і документах європейських міжнародних організацій (Ради Європи, Європейського Союзу та ін.) принципи і норми відносно прав і свобод людини, призначені служити орієнтирами для відповідної внутрідержавної юридичної практики» [144].

Дещо відмінне визначення пропонує М. Козюбра, який під поняттям «європейські стандарти прав людини» пропонує розуміти узгоджені і визнані європейським співтовариством (європейською спільнотою держав), зафіксовані в юридичних актах та інших документах європейських

міжнародних організацій принципи і норми щодо прав людини, дотримуватись яких зобов'язана будь-яка держава – член цих організацій або ж яка має намір стати їх членом» [44, с. 63].

В контексті дослідження стандартів ЄСПЛ звертає на себе увагу визначення, запропоноване російською вченою К. Алісієвич, яка виділяє поняття «правові стандарти Європейського суду» та визначає його як «загальні нормативні правила, підтверджені багаторазовим застосуванням, які склалися в результаті тлумачення Судом норм Конвенції і Протоколів до неї в процесі розгляду скарг на порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією і Протоколами, що її доповнюють». При цьому, вченою наводяться наступні характерні ознаки правових стандартів Європейського суду: багаторазовість застосування Європейським судом висловленої одного разу позиції стосовно певного права, гарантованого Конвенцією; використання Європейським судом для позначення своєї позиції таких словосполучень як «Суд нагадує, що він завжди...», «Суд повторює...», «У своїй усталеній практиці Суд...» і т. ін.; оскільки правові стандарти Європейського суду лежать в основі аргументації, обґрунтування рішення чи Постанови, яке виноситься Судом, вони завжди містяться у мотивувальній частині цього рішення чи Постанови, яка називається «Питання права» [3, с. 16–17].

На думку К. Андріанова, необхідністю визначення європейських стандартів у конкретній сфері суспільних відносин, що охоплюється ЄСПЛ, зумовлюється прагнення ЄСПЛ слідувати своїй практиці [7].

Незважаючи на вказані наукові розробки, у науковій літературі часто зустрічаємо використання поряд з вищенаведеними поняттями також понять «прецеденти», «прецеденти тлумачення», «основоположні принципи», «правові позиції (положення)», «правова позиція (стандарт)».

Вітчизняний дослідник С. Шевчук доходить висновку, що використання Європейським судом концепту «усталене прецедентне право Суду» є по суті модифікованим виглядом доктрини *stare decisis*, яка надає обов'язковості

прецедентному праву у країнах англосаксонської правової сім'ї і не визнається Судом офіційно [200, с. 155].

Як відзначає Б. Зімненко, «не існує взагалі ніякого «живого прецедентного права Європейського суду», а в наявності – лише прецедент тлумачення або правова позиція (стандарт) Суду, тобто деякий інтерпретаційний результат, що виникає при досягненні смислу загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права» [49, с. 73].

Професор В. Туманов вказує, що: «При вирішенні конкретної справи Суд, як правило, посилається на свої попередні рішення з цієї або близької категорії справ, так, як і на рішення з супровідних питань, що виникали у процесі розгляду цієї справи. Прийнято посилатись на найближчі рішення «з числа останніх». Водночас найбільшим авторитетом користуються рішення (багатьом з них чимало років), які можна назвати «модельними»: у них вперше або найбільш детально висловлені відповідні правові позиції та установки Суду» [187, с. 104].

За слушним, на наш погляд, зауваженням О. Сороки, ЄСПЛ, застосовуючи норми Євроконвенції, не створює нових норм, а надає нормам нового тлумачення і відтворює його у своєму рішенні. Таким чином, норма набуває нового значення без внесення відповідних змін до ЄКПЛ, що забезпечує, з одного боку, стабільність, а з іншого боку – динаміку у питаннях врегулювання суспільних відносин [171, с. 28]. З огляду на що, підтверджується значення Конвенції в якості «живого інструменту».

Страсбурзький суд, як відзначає Д. Терлецький, сформулював низку важливих для правозастосовчої практики стандартів здійснення та правового захисту права на свободу вираження поглядів [180, с. 265].

Аналізуючи рішення ЄСПЛ у справах вказаної категорії можемо виділити, зокрема, наступні стандарти:

– *Межа допустимої критики щодо політиків та уряду ширша, порівняно з приватними особами*

Вказаний стандарт впливає із закріпленого, у справах «Castells v. Spain» (§ 46) [218], «Incal v. Turkey» (§ 54) [230], «Tammer v. Estonia» (§ 62) [260] принципу – «Межі дозволеної критики стосовно приватних осіб вужчі, ніж стосовно політиків та уряду». На відміну від приватної особи, політик неминуче та свідомо відкриває себе для пильного вивчення своїх слів та дій з боку журналістів та широкого загалу, а тому повинен проявляти більшу толерантність. Звичайно, право на захист репутації поширюється і на політиків, навіть якщо вони виступають не як приватні особи, проте у таких випадках вимоги такого захисту мають бути збалансовані з інтересами суспільства до відкритої дискусії з політичних питань (див. рішення у справі «Lingens v. Austria» (§ 42) [237]).

Хоча вказаний стандарт формально не знайшов свого безпосереднього закріплення в українському законодавстві, проте це аж ніяк не впливає на можливість його застосування національними судами, зокрема Верховним Судом. Так, наприклад, останній у одній зі справ зазначив, що «оскільки позивач, займав посаду сільського голови - мав бути готовим виявляти більшу толерантність до висловлювань засобів масової інформації, оскільки межа допустимої критики щодо такої посади визначається з урахуванням конкретних обставин і може бути ширшою, ніж щодо приватної особи» [111].

Слід погодитись з П. Рабіновичем та О. Соловйовим, які відзначають, що: «Суддя зобов'язаний підкорятися вимозі закону, але відсутність потрібного припису законодавства не повинна заважати судді вирішити певну конкретну справу на підставі певного іншого права, аніж закон, тобто, зрештою, забезпечити реалізацію верховенства права в умовах неспроможності законодавця зробити це» [147, с. 148]. Подібна практика видається справедливою і відповідною рівню розвитку українського суспільства [170, с. 209].

– *Межа допустимої критики щодо державних службовців ширша, порівняно з фізичними особами, але вужча порівняно з політиками*

Вказаний стандарт впливає із закріпленого, у справах «Janowski v. Poland» (§ 33) [233], «Nikula v. Finland» (§ 48) [246] принципу – «Межі припустимої критики за певних обставин можуть бути ширшими, коли йдеться про державного службовця, що виконує свої повноваження, ніж коли йдеться про фізичних осіб. Проте не можна стверджувати, що державні службовці свідомо піддають ретельному обстеженню кожне своє слово чи дію в тій самій мірі, як це роблять політики, і, отже, до них повинні застосовуватись ті самі механізми, що й до останніх, коли йдеться про критику їх діяльності. Державні службовці повинні користуватися громадською довірою в умовах, позбавлених надзвичайного занепокоєння, що зробить вдалим виконання ними своїх завдань. Отже, може постати необхідність у їх захисті від образливих словесних нападок під час виконання ними своїх обов'язків».

Так, вказаний стандарт знайшов своє віддзеркалення у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей), де вказано, що проблеми, пов'язані з особливостями реалізації права громадян на свободу вираження поглядів і критику стосовно дій (бездіяльності) посадових та службових осіб, неодноразово були предметом розгляду Європейського суду з прав людини. Застосовуючи положення статті 10 Конвенції про захист прав людини та основних свобод в рішеннях у справах «Нікула проти Фінляндії», «Яновський проти Польщі» та інших, Суд підкреслює, що межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути ширшими порівняно з межами такої ж інформації щодо звичайних громадян. Тому, якщо посадові чи службові особи діють без правових підстав, то мають бути готовими до критичного реагування з боку суспільства [154].

В цьому зв'язку, як відзначають В. Кампо, М. Савчин, Н. Сергієнко: «Застосовуючи положення Європейської конвенції, КСУ надає міжнародно-конформне тлумачення положень Конституції України, кореспондуючи їх з

відповідними положеннями Європейської конвенції, а також прецедентним правом ЄСПЛ» [51].

– Оціночні судження, на відміну від фактів, не піддаються доведенню

Вказаний стандарт впливає із закріпленого, у справі «Lingens v. Austria» (§ 46) [237] принципу – «Необхідно розмежовувати констатацію фактів та оціночні судження. Водночас як наявність фактів може бути продемонстровано, достовірність оціночних суджень не піддається доведенню».

Як відзначається А. Ріхтером, цивільна відповідальність за поширення компрометуючих відомостей про ту чи іншу особу, зазвичай, настає в разі їх недостовірності. Категорія недостовірності насилу може бути застосована до виражених в компрометуючих відомостях поглядів і переконань. Причиною є неможливість визначення судом істинності або хибності поглядів. Можна вияснити правдивість компрометуючого повідомлення про ту або іншу подію, але як підтвердити в суді погляд про несмачну їжу в тому або іншому ресторані, неохайний вигляд чиновника або невірну політику органу влади? З огляду на що, вчений підсумовує, що погляд має мати імунітет від цивільних позовів щодо захисту честі і гідності, що впливає з практики Європейського суду з прав людини [153, с. 148].

При цьому, дуже важливе застереження від зловживання, на наш погляд, зробив в свій час Верховний Суд США, який у своєму рішенні «Milkovich v. Lorain Journal Company» зауважив, що «Закон про наклеп був би зруйнованим, якби письменник міг позбавитись відповідальності за звинувачення у наклепницькій поведінці, просто використовуючи, явно чи неявно, слова «Я думаю» [293].

У цьому аспекті хотілося б вказати, що в українському законодавстві та правозастосовчій практиці вказаний стандарт найповніше знайшов своє відображення, є найбільшим цитованим серед вітчизняних суддів.

Зокрема, кореспондує вказаному стандарту – стаття 30 Закону України «Про інформацію» згідно з якою: «Ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовностилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості. Якщо особа вважає, що оціночні судження або думки принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті немайнові права, вона вправі скористатися наданим їй законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи у тому самому засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку. Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь чи ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду» [129].

Окрім того, відповідно до п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній судовій практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень статті 10 Конвенції [136].

В якості прикладу використання вказаного стандарту та спроби розмежування фактів та оціночних суджень може слугувати постанова

Верховного Суду від 11 липня 2019 року у справі № 757/29455/16-ц, в якій констатовано, що «інформація є оціночним судженням, оскільки її автором вживаються мовно-стилістичні засоби, а саме - ввідне слово «можливо». Застосувавши вказане ввідне слово, автор чітко виразив своє відношення до повідомлення, дав загальну оцінку цього повідомлення - він припускає певну інформацію, а не стверджує її. А, отже, поширена інформація не може бути перевірена на відповідність фактичним даним» [109].

– Сприяння журналістом у поширенні тверджень, висловлених іншою особою під час інтерв'ю не може бути безумовною підставою для його покарання без наявності вагомих причин

Вказаний стандарт впливає із закріпленого, у справах: «Jersild v. Denmark» (§ 35) [234]; «Thoma v. Luxembourg» (§ 62) [262] принципу – «Покарання журналіста за сприяння у поширенні тверджень, висловлених іншою особою під час інтерв'ю, може серйозно перешкоджати участі преси в обговоренні питань, які становлять суспільний інтерес, і не повинно застосовуватися, якщо для цього немає вагомих причин».

Непряме закріплення згаданого стандарту простежується у ч. 8 ст. 72 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», яка визначає, що у разі якщо заклики до насильницької зміни конституційного ладу України, розв'язування агресивної війни або її пропаганди та/або розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, пропаганди винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації або раси, фізичного або майнового стану, соціального походження транслювалися, поширювалися, розповсюджувалися без попереднього запису та містилися у виступах, репліках особи, яка не є працівником телерадіоорганізації, телерадіоорганізація не несе відповідальності за ці порушення, крім випадків, коли працівниками телерадіоорганізації не було вжито заходів щодо припинення правопорушення у прямому ефірі [138].

Так, наочним прикладом в даному випадку може слугувати справа № 826/19448/16, яка стосувалася невиконання працівником телерадіоорганізації (ведучим) заходів щодо припинення негативних та образливих висловлювань на адресу учасників Революції Гідності однією з учасниць телепрограми [157].

– ***Використання перебільшень та провокації є невід’ємною частиною журналістської свободи***

Вказаний стандарт впливає із закріпленого, у справах: «Prager and Oberschlick v. Austria» (§ 38) [249]; «Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway» (§ 59) [217] принципу – «Журналістська свобода включає можливість вдаватися до певних перебільшень або навіть провокації».

– ***Джерела інформації журналістів знаходяться під захистом проти викриття***

Вказаний стандарт впливає із закріпленого, у справах: «Goodwin v. the United Kingdom» (§ 39) [228], «Financial Times Ltd and Others v. the United Kingdom» (§ 59) [226] принципу – «Захист журналістських джерел інформації є однією з основоположних умов свободи преси... За відсутності подібного захисту джерела не стали б сприяти пресі, що негативно позначилося б на здібності преси надавати точну та надійну інформацію з питань, що становлять суспільний інтерес. У результаті, життєво важлива роль преси як вартового інтересів суспільства була б підірвана. Беручи до уваги важливість захисту журналістських джерел для свободи преси в демократичному суспільстві та небезпечний вплив, який судовий наказ про розкриття джерела може мати для здійснення свободи преси, подібний захід не може вважатися сумісним зі статтею 10 Конвенції, якщо він не виправдовується більш важливою вимогою суспільного інтересу».

Український законодавець в ч. 3 ст. 25 Закону України «Про інформацію» передбачив, що журналіст має право не розкривати джерело інформації або інформацію, яка дозволяє встановити джерела інформації, крім випадків, коли його зобов'язано до цього рішенням суду на основі закону [129].

Схожим чином вказаний стандарт закріплений в п. 11 ч. 2 ст. 26 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» – журналіст має право на збереження таємниці авторства та джерел інформації, за винятком випадків, коли ці таємниці обнародуються на вимогу суду [125].

– ***Обов'язок преси полягає в поширенні інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес за умови дотримання відповідних меж***

Вказаний стандарт впливає із закріпленого, у справах: «Jersild v. Denmark» (§ 31) [234]; «De Haes and Gijssels v. Belgium» (§ 37) [220], «Bladet Tromsø and Stensaas v. Norway» (§ 58) [217] принципу – «Хоча преса не повинна переступати певних меж, зокрема щодо репутації та прав інших осіб, а також повинна запобігати розголошенню конфіденційної інформації, її обов'язок полягає в тому, щоб поширювати, в межах своїх зобов'язань і компетенції, інформацію та ідеї з усіх питань, що становлять суспільний інтерес».

Вказаний стандарт відображений, зокрема, у ч. 6 ст. 4 та п. «и» ч. 1 ст. 59 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» згідно з якими держава гарантує реалізацію прав на інформацію, на вільне і відкрите обговорення суспільно важливих проблем із застосуванням телебачення і радіомовлення. Телерадіоорганізація зобов'язана не розголошувати інформацію про приватне життя громадянина без його згоди, якщо ця інформація не є суспільно необхідною. У разі якщо суд визнає, що поширення інформації про особисте життя громадянина не становить суспільної необхідності, моральна шкода та матеріальні збитки відшкодовуються в порядку, встановленому законодавством України [139].

Також, як приклад, можна навести статтю 29 Закону України «Про інформацію», де закріплено, що інформація з обмеженим доступом може бути поширена, якщо вона є суспільно необхідною, тобто є предметом суспільного інтересу, і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення. Предметом суспільного інтересу вважається

інформація, яка свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо [129].

На наш погляд, заслуговує також уваги відображення вказаного стандарту в ч. 2 ст. 66 Закону України «Про вибори народних депутатів України» згідно з якою інформаційні агентства, засоби масової інформації, що поширюють інформацію про події, пов'язані із виборами, не можуть допускати замовчування суспільно необхідної інформації, що стосується цих подій, якщо вона була їм відома на момент поширення інформації [119].

З огляду на наведене, можемо простежити «пасивну» (замовчування) та «активну» (розголошення) форми поширення суспільно необхідної інформації.

– ***Форма ідей та інформації захищається так само, як і їх суть***

Вказаний стандарт впливає із закріпленого у справі «Oberschlick v. Austria» (§ 57) [247] принципу – «Стаття 10 Конвенції захищає не лише суть висвітлених ідей та інформації, але також і форму, в якій їх подано».

З огляду на наведене, захистом користуються, в тому числі і образливі, агресивні, провокативні, символічні тощо форми виражених ідей та інформації.

– ***Свобода вираження поглядів включає в себе свободу художнього вираження***

Вказаний стандарт впливає із закріпленого у справах «Müller and Others v. Switzerland» (§ 27) [244] принципу – «Хоча стаття 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод прямо не визначає свободу художнього вираження, але в той же час не робить різниці між різними формами вираження. Всі, хто постав перед Судом, визнали, що вона включає свободу художнього вираження, особливо в рамках свободи одержання та передання інформації та ідей, які дають змогу брати участь у громадському обміні

культурною, політичною та соціальною інформацією та будь-якими ідеями. Підтвердженням правильності такого тлумачення є друге речення пункту першого статті 10 Конвенції, що стосується «радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств», засобів масової інформації, діяльність яких поширюється на сферу мистецтва. Підтвердженням того, що поняття свободи вираження поглядів включає художнє вираження також можна знайти в статті 19 § 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка прямо включає в свободу вираження поглядів – свободу вираження інформації та ідей «у художній формі». Ті, хто створює, показує, розповсюджує або виставляє твори мистецтва, сприяють обміну ідеями та думками, які є необхідними для демократичного суспільства. Це накладає на державу обов'язок не посягати неправомірно на свободу вираження поглядів. Митці та ті, хто сприяє їхній роботі, не мають безумовного імунітету від можливих обмежень, встановлених в пункті 2 статті 10 Конвенції».

Додатково підмітимо, що справа «Müller and Others v. Switzerland» була першою, в якій Суд дійшов висновку, що свобода вираження (поглядів) включає в себе і художнє вираження. Предметом розгляду у вказаній справі були три картини художника Йозефа Фелікса Мюллера під назвою «Drei Nächte, drei Bilder» («Три ночі, Три картини»), які були представлені на художній виставці «Fri-Art 81» та, в подальшому, вилучені та конфісковані через обвинувачення у непристойній публікації згідно зі статтею 204 Кримінального кодексу Швейцарії. Суд визнав втручання у право художника на вільне вираження (поглядів) правомірним, оскільки картини, які стали приводом накладення санкцій на пана Мюллера, завдавали шкоди моралі та правам інших осіб [18, с. 65].

В подальшому, Страсбурзький суд, враховуючи вищенаведений стандарт, розглядав різноманітні форми художнього вираження поглядів, серед яких: художній фільм (справа «Otto-Preminger Institut v. Austria» [248]); антологія віршів (справа «Karataş v. Turkey» [235]); роман (справа «Lindon,

Otchakovsky-Laurens and July v. France» [291]); скульптура (справа «S. and G. v. The United Kingdom» [250]) тощо.

Страсбурзький суд відзначає важливість свободи художнього вираження поглядів, оскільки така дозволяє обмінюватися ідеями і думками, які є необхідними в демократичному суспільстві, в той же час, не звільняє від обмежень, які можуть до неї застосовуватися. При оцінці, Суд в основу ставить саме творче начало вираження поглядів [18, с. 66].

Хочеться також відзначити, що як показує аналіз вітчизняної судової практики, національними судами, практично, не застосовується наведений нами стандарт щодо художнього вираження поглядів. З одного боку, це пояснюється відносно малою кількістю справ такої категорії, з іншого – недостатнім поширенням та вивченням таких серед суддів [18, с. 66].

– ***Використання різноманітних форм художнього вираження, зокрема сатири, при вираженні своїх поглядів гарантується***

Вказаний стандарт впливає із закріпленого у справах: «Vereinigung Bildender Künstler v. Austria» (§ 33) [264], «Alves da Silva v. Portugal (§ 27) [211], «Eon v. France» (§ 60) [224] принципу – «Сатира є формою художнього вираження та соціального висловлення і за властивими їй рисами перебільшення та спотворення дійсності природно має на меті провокування та збентеження. Відповідно, будь-яке втручання у право митця або публіциста на таке вираження думки повинно розглядатися з особливою обережністю».

У Декларації про свободу політичної дискусії в засобах масової інформації, прийнятій 12 лютого 2004 року на засіданні Комітету міністрів Ради Європи особливо звернено увагу на принципи, які стосуються розповсюдження інформації і вираження поглядів про політичних діячів і державних посадових осіб в ЗМІ, зокрема на принцип свободи сатиричних виступів. Так, у цьому зв'язку вказується, що: «Гумор і сатира, які охороняються статтею 10 Конвенції, допускають високий ступінь перебільшення, навіть провокації, за умови, що суспільство не вводиться в оману відносно фактичної сторони справи» [37].

В Законі України «Про інформацію» в статті 30 також міститься посилання на «сатиру» як мовно-стилістичний засіб поряд з «гіперболою» та «алегорією», які свідчать про оціночні судження суб'єкта, з огляду на що такі висловлювання не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані [129].

– ***Правомірність обмежень права на свободу вираження поглядів встановлюється відповідністю критеріям «встановленості законом», «переслідуванню легітимної мети», «необхідності у демократичному суспільстві»***

Вказаний стандарт впливає із закріпленого у справі: «Sunday Times v. the United Kingdom» (No. 1) (§ 45) [261] принципу – «Втручання у право особи на свободу вираження поглядів становитиме порушення статті 10 Конвенції, якщо воно не підпадатиме під одне з виключень, встановлених пунктом 2 статті 10 Конвенції. Відповідно Суд має по черзі розглянути, чи було втручання у цій справі «встановлено законом», чи переслідувало воно ціль/цілі, яка/які є легітимними відповідно до пункту 2 статті 10, та чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві» задля досягнення зазначеної мети».

Хоча прямо вказаний стандарт не прописаний у національному законодавстві, такий часто використовується національними судами при розгляді даної категорії справ.

– ***Необхідність у демократичному суспільстві встановлюється через наявність «нагальної суспільної необхідності»***

Вказаний стандарт був стисло сформований ЄСПЛ у рішенні «Delfi As v. Estonia» (§ 131) в ході узагальнення попередніх його рішень у справах «Hertel v. Switzerland», «Steel and Morris v. the United Kingdom», «Mouvement raëlien suisse v. Switzerland [GC]»; «Animal Defenders International v. the United Kingdom [GC]», і полягає у наступному: «Свобода вираження поглядів становить одну з найважливіших основ демократичного суспільства й одну з основних умов для його прогресу та самореалізації кожної окремої особи.

Відповідно до пункту 2 статті 10 Конвенції вона може бути застосована не тільки до «інформації» або «ідей», які сприймаються зі схваленням або розцінюються як необразливі чи незначні, але і до тих, які можуть образати, шокувати чи непокоїти. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та відкритості думок, без яких немає «демократичного суспільства». Як зазначено у статті 10 Конвенції, ця свобода може підлягати обмеженням, які... проте мають бути чітко розтлумачені, а потреба в обмеженнях встановлена переконливо ... Прикметник «необхідний» у розумінні пункту 2 статті 10 Конвенції передбачає існування «нагальної суспільної необхідності». Під час здійснення оцінки, чи існує така необхідність, Договірні Сторони користуються певною свободою розсуду, проте ця свобода нерозривно пов'язана з європейським наглядом, який поширюється як на законодавство, так і на рішення про його застосування – навіть ті, що ухвалені незалежним судом. Суд, таким чином, повноважний виносити остаточне рішення щодо того, чи сумісне таке «обмеження» зі свободою вираження поглядів, гарантованою статтею 10 Конвенції. Завдання Суду при здійсненні його наглядової юрисдикції не полягає у перебиранні на себе функцій компетентних національних органів, а радше у перегляді за статтею 10 Конвенції рішень, які вони постановили в межах своєї свободи розсуду. Це не означає, що нагляд обмежений встановленням того, чи здійснювала держава-відповідач свої дискреційні повноваження розумно, обережно та добросовісно; завданням Суду є розгляд втручання у світлі усієї справи та встановлення, чи було таке втручання «пропорційним легітимній цілі, що переслідувалася», а також чи були причини, наведені національними органами для його обґрунтування «істотними і достатніми»... При цьому Суд повинен переконатися, що національні органи влади застосували стандарти, які відповідали принципам, втіленим у статті 10 Конвенції, та, більше того, що вони ґрунтували свої рішення на прийнятній оцінці відповідних фактів...» [221].

Резюмуючи наведене, відзначимо, що виділені нами стандарти ЄСПЛ не є виключними, такі постійно доповнюються Судом та можуть бути ним трансформовані [17, с. 38]. Як показало дослідження, частина з вказаних стандартів знайшла своє відображення у національному законодавстві та правозастосовчій практиці. Так, українськими судами при мотивуванні своїх рішень все частіше враховуються позиції Страсбурзького суду, що дозволяє не лише підкріпити своє рішення, але й забезпечувати належне виконання взятих на себе зобов'язань по виконанню Конвенції [18, с. 66].

Як слушно відзначає професор В. Буткевич, Суд пов'язаний своїми попередніми рішеннями, що підтверджується правилом 51 § 1 Регламенту Суду. Проте він зазвичай дотримується і застосовує свої власні попередні рішення, що робиться в інтересах правової стабільності й упорядкованого розвитку судової практики з реалізації Конвенції. Тим не менше, як підкреслює професор, це не перешкоджає Суду відступати від попередніх рішень, якщо він переконаний, що це слід робити з безсумнівних причин, як от, наприклад «для гарантованого забезпечення через тлумачення Конвенції соціальних змін у суспільстві та збереження відповідності Конвенції обставинам, що в ньому склалися», «у світлі сучасних умов», «Рішення Суду фактично служать не тільки вирішенню спорів, переданих йому, але й більш загальному: роз'ясненню, охороні та розвитку норм, встановлених Конвенцією, таким чином, щоб сприяти дотриманню державами зобов'язань, які вони взяли на себе як договірні сторони» [26, с. 81-82].

Не будучи «четвертою інстанцією» по відношенню до національних судових систем, діяльність ЄСПЛ з розробки стандартів прав і свобод людини сприяє уніфікації правового регулювання прав і свобод людини у всіх державах – членах Ради Європи [91, с. 21].

Тут хочеться зробити невеличку ремарку стосовно того, що така уніфікація правового регулювання стосується виключно застосування та тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Відтак, саме запровадження європейських правових принципів і стандартів, а не застосування схожих законів і нормативно-правових актів, як підкреслює В. Уваров, думку якого ми поділяємо, дозволить здійснювати однакове тлумачення та правозастосування положень відповідних законодавчих актів [188, с. 78].

Оскільки утвердження і забезпечення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є одним з головних обов'язків нашої держави, на нашу думку, посприяти у його виконанні може врахування стандартів Європейського суду з прав людини. З одного боку, це дозволить забезпечити дієвий механізм юридичного забезпечення даного права і, як наслідок, зменшення кількості скарг, які подаються до Європейського суду з прав людини проти України, з іншого – продемонструє європейській спільноті бажання України якнайповніше слідувати європейським цінностям та ідеалам [17, с. 38]. Водночас наголошуємо на тому, то при перейнятті вказаних стандартів, слід уникати механічного їх перенесення до нашої правової системи.

Проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків:

1. Виявлено та охарактеризовано такі стандарти Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань:

- 1) форма ідей та інформації захищається так само як і їх зміст;
- 2) межа допустимої критики щодо політиків та уряду ширша, порівняно з приватними особами;
- 3) межа допустимої критики щодо державних службовців ширша, порівняно з фізичними особами, але вужча порівняно з політиками;
- 4) оціночні судження, на відміну від фактів, не піддаються доведенню;
- 5) використання перебільшень та провокації є невід'ємною частиною журналістської свободи;

6) сприяння журналістом у поширенні тверджень, висловлених іншою особою під час інтерв'ю не може бути безумовною підставою для його покарання без наявності вагомих причин;

7) джерела інформації журналістів знаходяться під захистом проти викриття;

8) обов'язок преси полягає в поширенні інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес за умови дотримання відповідних меж;

9) свобода вираження поглядів включає в себе свободу художнього вираження;

10) використання різноманітних форм художнього вираження, зокрема сатири, при вираженні своїх поглядів гарантується;

11) правомірність обмежень права на свободу вираження поглядів встановлюється відповідністю критеріям «встановленості законом», «переслідування легітимної мети», «необхідності у демократичному суспільстві»;

12) необхідність у демократичному суспільстві встановлюється через наявність «нагальної суспільної необхідності».

2. Здійснено класифікацію вказаних стандартів на види за критерієм закріпленості в національному законодавстві України на: 1) такі, що закріплені в чинному законодавстві України: (оціночні судження, на відміну від фактів, не піддаються доведенню; сприяння журналістом у поширенні тверджень, висловлених іншою особою під час інтерв'ю не може бути безумовною підставою для його покарання без наявності вагомих причин; джерела інформації журналістів знаходяться під захистом проти викриття; обов'язок преси полягає в поширенні інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес за умови дотримання відповідних меж; використання різноманітних форм художнього вираження, зокрема сатири, при вираженні своїх поглядів гарантується); 2) такі, що не закріплені в чинному законодавстві України (форма ідей та інформації захищається так само як і їх зміст; межа допустимої критики щодо політиків та уряду ширша, порівняно з приватними

особами; межа допустимої критики щодо державних службовців ширша, порівняно з фізичними особами, але вузча порівняно з політиками; використання перебільшень та провокації є невід'ємною частиною журналістської свободи; свобода вираження поглядів включає в себе свободу художнього вираження; правомірність обмежень права на свободу вираження поглядів встановлюється відповідністю критеріям «встановленості законом», «переслідування легітимної мети», «необхідності у демократичному суспільстві»; необхідність у демократичному суспільстві встановлюється через наявність «нагальної суспільної необхідності».

3. Аргументовано на основі аналізу вітчизняної правотворчої та правозастосовчої практики твердження, що, загалом, спостерігаються позитивні тенденції щодо врахування стандартів ЄСПЛ. Водночас у непоодиноких випадках спостерігається поверхнєве їх розуміння, що з одного боку проявляється у відсутності їхнього закріплення у національному законодавстві, а з іншого – у частковому формальному їх застосуванні, навіть зважаючи на те, що рішення Європейського суду з прав людини є джерелом права в Україні.

2.2 Поняття та структура конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Відповідно до статті 3 Конституції України утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Держава має створити ефективний механізм реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина [285, с. 10]. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є одним з фундаментальних прав людини, що гарантоване в конституційному порядку. Провідною підсистемою механізму забезпечення цього конституційного права є механізм реалізації [38, с. 4–5]. При цьому, механізм реалізації права на свободу думки і слова, на вільне

вираження своїх поглядів і переконань є складним системним утворенням, елементи якого носять дискусійний характер. Сам же механізм характеризується як такий, що потребує свого вдосконалення.

Права людини і громадянина, безумовно, є головним елементом правового статусу особи, однак вони говорять лише про потенційну можливість особи набувати певні передбачені ними блага, саме ж користування цим правом охоплюється поняттям «реалізація права» і свідчить про його виведення зі статичного стану, стану спокою, в стан дії, стан здійснення [66, с. 132].

Як відзначав М. Матузов, недостатньо проголосити певні права і свободи – головне матеріалізувати їх, втілити в життя, так як «права і свободи людини легко постулюються на папері, але дуже важко реалізуються в житті» [178, с. 299].

Сутність реалізації за визначенням О. Орлової полягає у «переведенні можливостей індивіда, які передбачені в його правах і обов'язках, у реальну поведінку» [100, с. 71].

Відтак, як слушно відзначено Л. Явичем, неможливо зрозуміти право, якщо відвернутися від механізму його реалізації в житті суспільства [206, с. 285].

Перш за все, вважаємо за необхідне торкнутися питання етимології слова «механізм», адже, як зауважив ще свого часу, середньовічний мислитель Ісидор Севільський: «Якщо вам відома етимологія слова - ви точніше розумієте явища світу навколо» [36].

Слово «механізм» взяте з грецької мови на початку XIX століття в значенні пристрою, який приводить будь-що в дію. Потім з'явилося значення системи, яка визначає порядок якої-небудь діяльності. Потім спектр значень розширився – під механізмом стали розуміти сукупність станів або процесів, які визначають будь-яке явище [194].

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, під механізмом розуміється: внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність

станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [27, с. 665].

Використовуючись спочатку, переважно, в технічних науках, дане поняття поступово стало вживатися і в юридичних науках, зокрема. Одним із перших, як вказує Т. Альберда [5, с. 65], хто запровадив категорію «механізм» в активний юридико-лінгвістичний оборот був Ю. Тодика, який вказував на те, що недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя, що повною мірою стосується конституційно-правової сфери [186, с. 336–337].

Як вказується К. Шундіковим, характеристика явища або процесу як механізму (у найширшому змістовному значенні даного поняття) передбачає: по-перше, складність його структурної побудови; по-друге, системність, узгодженість організації його елементів; по-третє, здатність до динаміки, визначеної цілеспрямованої діяльності; по-четверте, його схильність до самоуправління або до зовнішнього управління [202, с. 13].

На думку О. Сіваченко: «Процес реалізації прав і свобод приводиться в рух спеціальним механізмом, який включає в себе систему юридичних норм, які гарантують правореалізацію, тобто діяльність владних структур і активну поведінку самого індивіда по матеріалізації своїх суб'єктивних прав, досягненню закріплених цими правами благ і соціальних цінностей» [165, с. 15].

Аналізуючи конституційно-правові механізми реалізації прав, О. Сіваченко наводить наступні їхні елементи: об'єкт; суб'єкти; нормативна правова база; конституційні гарантії і принципи; способи і методи забезпечення реалізації прав [165, с. 16–17].

За О. Радченком, механізму як такому мають бути обов'язково притаманні такі ознаки: він є продуктом організованої діяльності; він має мету або функцію; він містить послідовність дій, певний вид руху; він передбачає переважно одnobічний вплив з чітко визначеним вектором впливу; він має суб'єкт і об'єкт; він характеризується жорстким взаємозв'язком, усталеністю

процесу, правил взаємодії; його функціонування в ідеалі націлене на автоматизм; його побудова носить структурно-функціональний характер; він має ознаки відкритої або закритої системи [148, с. 20].

На думку А. Тарасової, як цілісне правове явище механізм реалізації прав людини повинен характеризуватися: 1) з точки зору статичного змісту; 2) з позиції безпосередньо реалізації прав людини і її стадій. Таким чином, як зауважує вчена, завдяки використанню категорії «механізм», стає можливим охопити весь процес реалізації людиною своїх прав, уявити його в системно-динамічному виді з факторами, які на нього впливають [176, с. 8–9].

Згідно з наданим нею авторським визначенням, юридичний механізм реалізації прав людини – законодавчо передбачений комплекс взаємообумовлених дій людини в якості правоволодільця і інших суб'єктів з метою отримання людиною соціального або особистого блага, опосередкованого тим або іншим його правом, а також користування і розпорядження благом. Водночас вчена підкреслює, що засоби захисту (охорони) прав людини не виступають початково-складовою частиною юридичного механізму їх реалізації і становляться додатковим, тимчасовим елементом механізму і тільки у випадках порушень прав або посягань на них. В спеціально-юридичному своєму значенні механізм реалізації прав людини не передбачає також і психологічні аспекти їх реалізації [176, с. 9].

В. Новіков та В. Боровікова при дослідженні механізму реалізації прав і свобод людини виділяють два основні підходи, які склалися в юриспруденції щодо його визначення: інструментальний та діяльнісний. Саме останній, на думку вчених, погляди яких ми поділяємо, сьогодні вважається більш перспективним [92, с. 74].

Як відзначається вищезазначеними вченими, у межах інструментального підходу, з деякими відмінностями у поглядах, низка авторів (С. Алексєєв, О. Малько, С. Рабінович, Т. Фалькіна та ін.) визначають механізм реалізації прав як блок регулятивних та охоронних правових засобів різного рівня, сукупність юридичних засобів, за допомогою яких втілюється

об'єктивне і суб'єктивне право, реалізуючись у фактичній поведінці суб'єктів. Прибічники діяльнісного підходу (О. Негодченко, Ю. Пацурківський) під механізмом реалізації розуміють комплекс взаємозалежної правової діяльності носія права і зобов'язаних суб'єктів (правозастосовних органів), спрямовану на те, щоб особистість користувалася соціальним благом. Причому, В. Новіковим та В. Боровіковою підкреслюється, що діяльність людини – носія права, характеризується як правомірна, часто активна (при безпосередній реалізації прав і свобод). А діяльність держави проявляється через здійснення функцій – охорони, захисту, контрольної, правозастосовної функції тощо [92, с. 48].

Дослідники, які виходять з позицій діяльнісного підходу, за переконанням О. Мельничук [83, с. 24], вбачають у реалізації прав і свобод не лише «певний процес, регламентований нормами права, демократичний за своїм змістом і формами здійснення, що забезпечує кожному громадянину ті матеріальні та духовні блага, які містяться в основі належних йому суб'єктивних прав», але й «захист цих прав від будь-яких посягань» [150, с. 50].

Як вказується О. Скакун, механізми реалізації, охорони та захисту є основними підсистемами механізму забезпечення основних прав і свобод людини. Механізм реалізації прав людини містить заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини. Механізм охорони прав людини – заходи з профілактики правопорушень для утвердження правомірної поведінки особи. Механізм захисту прав людини – заходи, що приводять до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення [166, с. 190].

А. Олійник наголошує на тому, що потрібно розрізняти між собою поняття «механізм правового регулювання», «механізм реалізації суб'єктивних прав і свобод», «механізм забезпечення реалізації суб'єктивних прав і свобод». Їхня відмінність – у різному функціональному призначенні. Механізм правового регулювання призначений для нормативного

регулювання та реалізації правових норм об'єктивного права у формах дотримання, виконання, використання та правозастосування. Механізм реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина – для втілення в життя соціальних благ, що закріплені за суб'єктом нормами об'єктивного права. Механізм же забезпечення реалізації суб'єктивних прав, свобод і обов'язків – потребує активної діяльності державних органів чи органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян чи їх посадових та службових осіб для створення умов щодо реалізації прав, свобод та обов'язків (гарантування), а також для охорони, захисту і здійснення певних заходів щодо відновлення порушених прав, свобод і обов'язків [98, с. 151].

Притримуючись схожій позиції щодо розрізнення вказаних понять, О. Олькіною відзначається, що поняття «механізм реалізації прав людини» відображає рух властивостей людини до своїх цілей та задоволення природних потреб, а поняття «механізм забезпечення реалізації прав людини» – практику функціонування спеціального механізму, призначеного для гарантування процесу втілення в життя правових можливостей людини [139, с. 387]. Вченою констатується, що механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина є широким поняттям, зміст якого складають реалізація, охорона та захист прав і свобод людини та громадянина [139, с. 386].

Щодо поняття «конституційний механізм забезпечення прав людини», то одне з ґрунтовних визначень, на наш погляд, запропоновано О. Пушкіною, яка під вказаним поняттям пропонує розуміти «динамічний взаємозв'язок норм та інститутів конституційного права, які характеризують формальний і матеріальний зміст прав людини в їх взаємодії, а також встановлюють базові принципи організації та функціонування органів державної влади в частині сприяння реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина, визначених конституцією та імplementованими в систему національного законодавства нормами міжнародного права» [143, с. 8].

Відсутність комплексної розробки наукової концепції механізму реалізації конституційних прав і свобод, як вказують М. Саудаханов та

С. Єгоров, здійснило свій вплив і на вивчення вченими-конституціоналістами проблеми реалізації кожного з видів основних прав. Вказаними вченими виділено наступні підходи, які склалися в науці щодо концепції реалізації конституційних прав і свобод. Перший підхід відрізняється дослідженням в цілому структури механізму реалізації будь-якого конституційного права як багатоступінчастого процесу, деякі стадії якого мають певну схожість з елементами, які складають структуру механізму правового регулювання. Другий підхід передбачає системний розгляд окремих елементів механізму реалізації прав, які можуть мати певну послідовність або можуть застосовуватися у відповідності з об'єктивною або суб'єктивною необхідністю. Третій підхід полягає у вивченні правовідносин, які виникають на окремих, індивідуально визначених стадіях реалізації конкретного конституційного права. Четвертий характеризується дослідженням конституційного механізму реалізації конкретного права через розгляд питань про юридичну природу цього права, рівні і механізм реалізації конституційних норм, умов і принципів забезпечення реалізації основних прав, способів їх реалізації, форм реалізації права [163, с. 42].

Базуючись на вищенаведеному, М. Саудахановим та С. Єгоровим надане наступне визначення механізму реалізації конституційних прав і свобод як «сукупності засобів і форм реалізації суб'єктивного права, а також таких, що послідовно змінюють одна одну стадій багаторівневого процесу, на яких ці засоби приводяться в рух. До останніх вони відносять: конституційний статус, головними складовими якого є конституційні норми, які встановлюють даний статус, а також конституційні правовідносини; конкретизація прав і обов'язків у галузевому законодавстві, у тому числі обмежень права; активна поведінка суб'єкта у формі дотримання, використання, виконання правових приписів; виконання обов'язків уповноваженим державним органом, у тому числі тих, що забезпечують процес реалізації конституційного права; користування суб'єктом конкретним соціальним благом; активна поведінка суб'єкта з відновлення і захисту порушеного права, чому кореспондує обов'язок

уповноважених державних органів з охорони і захисту права суб'єкта» [163, с. 42–43].

Як відзначається М. Безсоною, закріплення навіть найширшого переліку прав і свобод людини в національних конституціях та в міжнародних актах далеко не завжди гарантує їх дотримання та належну практичну реалізацію. Сьогодні зарано говорити про всезагальність та дієвість гарантій прав та свобод людини в Україні. З одного боку, Конституція України закріплює та гарантує права й свободи, з другого, як свідчить практика, – їх реалізація ускладнена, наприклад, недосконалістю нормативної бази, наявністю правопорушень з боку державних органів, недержавних інституцій та посадових осіб, до повноважень чи до сфери діяльності яких входить практична реалізація прав та свобод людини [22, с. 94].

За визначенням А. Колодія та А. Олійника, механізм реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина – це відокремлена сукупність конституційних елементів, за допомогою яких в умовах додержання законності, з позиції гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню можливого у повсякденне життя. На думку вчених, структурними елементами вказаного механізму у широкому розумінні є: а) конституційні норми, що закріплюють суб'єктивні права; б) самі конституційні права та свободи, їх зміст, структура та гарантії здійснення; в) юридичні обов'язки; г) юридична діяльність, що є сутністю реалізації конституційного права; д) законність і правосвідомість людини та громадянина, що забезпечують правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конкретного конституційного права [54, с. 219].

При реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків, як вказує у своїй монографії А. Олійник, сам уповноважений суб'єкт діє по втіленню

певної можливості у дійсність, використовуючи при цьому механізм реалізації суб'єктивних прав, свобод і обов'язків, тобто єдність правових засобів, за допомогою яких матеріалізуються права, свободи людини і громадянина, виконуються ними обов'язки [98, с. 153].

Вченим також підкреслюється, що механізм реалізації конституційних свобод діє до того часу, доки людина самостійно в змозі втілювати в життя соціальні блага, які закріплені за нею уповноважуваними нормами об'єктивного права. У тих випадках, коли порушується така можливість чи створюється загроза її порушення, настає час включення в дію механізму забезпечення суб'єктивних можливостей людини і громадянина [98, с. 156].

Стадійно процес реалізації всіх конституційних прав А. Олійник розділяє на наступні:

- а) підготовка до здійснення свободи і недоторканості;
- б) потреба в юридичному факті;
- в) реалізація свобод у правовідносинах чи поза ними;
- г) потреба у винесенні акта правореалізації чи відсутність такої потреби;
- д) послідовність та обов'язки сторін при здійсненні правореалізації;
- е) одержання і користування певним матеріальним чи духовним благом [98, с. 166].

Як відзначається О. Белянською, механізм реалізації прав особи включає реалізацію у формі правозастосування і у формі безпосередньої реалізації [23, с. 13]. Під механізмом безпосередньої реалізації прав і свобод особи науковець пропонує розуміти комплекс правових засобів, а також самостійних дій особи з реалізації своїх прав і свобод з метою їх більш повного використання. До структурних елементів механізму безпосередньої реалізації прав і свобод особи вчена відносить: правові норми; юридичні факти; діяльність особи із здійснення свого права; охорону і захист прав особи, включаючи самозахист; процедури; гарантії [23, с. 10]. Щодо права на свободу думки і слова, то його дослідниця відносить до прав і свобод, які реалізуються безпосередньо.

Водночас, як підкреслюється Л. Ярмол, хоча у більшості випадків реалізація свободи вираження поглядів здійснюється власними діями людини безпосередньо і встановлення юридичних процедур не потребує, у низці ситуацій реалізація свободи вираження поглядів все ж потребує встановлення механізму реалізації (наприклад, дітьми; здійснення свободи вираження поглядів під час мирних зібрань; одержання дозволу для отримання, доступу до відповідної інформації тощо) [209, с. 249–250].

Такий висновок кореспондується з поглядами А. Тарасової, яка зауважує, що реалізація більшості із громадянських (особистих) прав і свобод здійснюється людиною в суто ініціативному або простому процедурному порядку, коли інші особи зобов'язані не втручатися в реалізацію. Однак в деяких випадках, навіть в умовах демократії, реалізація окремих громадянських (особистих) прав і свобод людини забезпечується шляхом використання спеціальних правозастосовчих процедур. Це, перш за все, права і свободи, користування якими пов'язане із задоволенням особливо важливих інтересів і потреб людини і одночасно інших осіб, передбачає компроміс інтересів і потреб [176, с. 10–11].

Досліджуючи право на свободу думки і слова, М. Дубровіна прийшла до висновку, що конституційно-правовий механізм реалізації права на свободу думки і слова включає в себе наступні елементи:

- 1) закріплення даного права в статтях Конституції і конкретизація його в законодавстві;
- 2) закріплення кола суб'єктів гарантування права на свободу думки і слова;
- 3) визначення передумов, умов, засобів і способів реалізації права на свободу думки і слова;
- 4) виділення юридичних засобів охорони і захисту даного права;
- 5) дотримання конституційних меж обмеження права на свободу думки і слова [42, с. 113].

Однак, із запропонованою структурою погодитись не можемо, оскільки така, на наш погляд, характеризує механізм забезпечення, а не реалізації вказаного права.

Резюмуючи вищенаведене, пропонуємо під поняттям конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань розуміти комплекс взаємопов'язаних елементів, за допомогою яких створюються умови для правомірного здійснення права особи на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [13, с. 12].

На нашу думку, до структурних елементів конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань варто відносити: конституційні норми, що закріплюють право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; правові акти: нормативно-правові, які є зовнішньою формою виразу і закріплення цих норм; саме конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, його зміст, структуру та гарантії здійснення; діяльність особи із здійснення свого права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; суб'єктів – органи державної влади, місцевого самоврядування, їхні службові та посадові особи; інтерпретаційно-правові акти, які містять роз'яснення змісту правових норм; акти застосування норм права (індивідуально-правові); юридичні факти [13, с. 12].

2.3 Досвід європейських країн щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань

Питання прав людини постійно є одним з найбільш дискусійних в науці конституційного права. Воно знаходиться в центрі уваги і вітчизняних, і закордонних науковців. Водночас, суспільні відносини, під впливом

глобалізаційних процесів динамічно розвиваються. Відтак, потребує постійного оновлення їх врегулювання нормами права. Не є виключенням в цьому зв'язку і право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Незважаючи на наявність достатньої кількості наукових досліджень з даної теми, практика конституційного закріплення та реалізації цього права в європейських державах є малодослідженою.

Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є одним із фундаментальних (основоположних) прав людини і, як неодноразово підкреслюється на міжнародній арені, наріжним каменем системи демократичних цінностей.

За визначенням П. Рабіновича, основоположні права людини – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку за конкретно-історичних обставин, об'єктивно обумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів права [145, с. 114–115]. Безумовно, основним суб'єктом, який має зазначені обов'язки, є держава, адже утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина, у тому числі і права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, є головним обов'язком держави.

Як підкреслює вчений, основоположна фундаментальність прав людини полягає в тому, що вони слугують базою, основою, підвалиною забезпечення існування та розвитку людини в природі і в суспільстві. Без таких прав, без їх використання існування і розвиток людини є неможливими [145, с. 117].

На сучасному етапі право на свободу думки і слова, як слушно відзначає Ю. Кириченко, є невід'ємним гарантом громадського контролю над державою, що дає змогу взаємної двосторонньої комунікації між державою і суспільством, а також створює передумови для ефективного взаємобалансування з урахуванням інтересів обох сторін, сприяє підтриманню демократичного суспільного ладу та реалізації всіх форм демократії. Тобто без чіткого гарантування цього права неможливе існування демократії та розвиток незалежної, соціальної, правової держави [53, с. 161].

Незважаючи на відмінності у використанні законодавчої формули, дане право закріплене у конституціях (конституційних законах) усіх європейських держав. Варіативність конституційних конструкцій доволі широка.

Зокрема, частина держав, яка проголошує свободу думки розглядає її поруч зі свободою слова та/або свободою вираження (поглядів), наприклад, Азербайджан (ст. 47) [58], Молдова (ст. 32) [278], Росія (ст. 29) [62], Туреччина (ст. 25) [280], Хорватія (ст. 38) [309]. Окремо від свободи слова та свободи вираження і закріплення даного права у контексті права на свободу совісті і релігії можемо знайти, приміром, у конституціях Вірменії (ст. 41) [59], Словаччини (ст. 24) [281], Боснії і Герцеговини (п. «g» ч. 3 ст. II) [302].

Однак серед європейських держав є і такі, які закріплюють право на свободу думки і слова та свободу совісті і релігії в одній конституційній нормі. Так, наприклад, в Конституції Грузії [267] в ч. 1 ст. 19 закріплюється, що кожен має право на свободу слова, думки, совісті, релігії і переконань. Натомість, у Конституції Сербії [279] право на свободу думки закріплене у двох нормах і поруч з правом на свободу вираження (поглядів) (ст. 46), і поруч з правом на свободу совісті і релігії (ст. 43). В статті 23 Конституції Монако [289] закріплено, що свобода віросповідання, здійснення публічних поклонінь та свобода висловлювати свою думку у всіх питаннях гарантуються, за винятком покарань за злочини, скоєні при використанні цих свобод. Схожим чином закріплене воно і у Бельгії (ст. 19) [301]. У статті 16 Конституції Північної Македонії [277] гарантується свобода власних переконань, совісті, думки і публічне вираження думки, а також, зокрема і свобода слова.

В той же час, є держави, які конституційно закріпили свободу поглядів / переконань, а не свободу думки, так наприклад: Білорусь (ст. 33) [60], Естонія (ст. 41) [63], Ісландія (ст. 73) [276], Литва (ст. 25) [311].

Так, згідно зі статтею 33 Конституції Республіки Білорусь кожному гарантується свобода поглядів, переконань і їх вільне вираження. Ніхто не може бути примушеним до вираження своїх переконань або відмови від них.

Монополізація засобів масової інформації державою, громадськими об'єднаннями або окремими громадянами, а також цензура не допускаються [60].

Стаття 41 Конституції Естонської Республіки проголошує, що кожен має право зберігати вірність своїм поглядам і переконанням. Нікого не можна примушувати змінити їх. Переконання людини не можуть слугувати виправданням правопорушенню. Ніхто не може бути притягнений до юридичної відповідальності за свої переконання [63].

На наш погляд, однією з важливих гарантій є встановлена в статті 42 Конституції Естонської Республіки заборона державним установам, місцевому самоврядуванню та їхнім посадовим особам проти волі громадянина Естонії ані збирати, ані зберігати відомості про його переконання [63].

Принагідно також зазначимо, що відповідно до положень статті 45 Конституції Естонської Республіки кожен має право вільно розповсюджувати ідеї, погляди, переконання і іншу інформацію усно, письмово, художнім або іншим способом. Це право може бути обмежене законом з метою охорони громадського порядку, моралі, прав і свобод, здоров'я, честі і доброго імені інших людей. Законом це право може бути обмежене стосовно державних службовців і службовців місцевого самоврядування з метою охорони державної або комерційної таємниці, яка стала їм відомою в силу службового становища, або інформації, отриманої ними в конфіденційному порядку, а також з метою охорони сімейного і приватного життя інших людей і в інтересах правосуддя. Цензура відсутня [63].

В Конституції Республіки Ісландія у статті 73 проголошується, що кожен має право на свободу поглядів і переконань. Кожен має бути вільним у вираженні своїх думок, але має також відповідати за них у суді. Закон ніколи не може передбачати цензуру чи інші подібні обмеження свободи вираження поглядів. Свобода вираження (поглядів) може бути обмежена законом лише в інтересах громадського порядку або безпеки держави, для охорони здоров'я чи

моралі або для захисту прав або репутації інших осіб, якщо такі обмеження вважаються необхідними та узгодженими з демократичними традиціями [276].

Разом з тим, серед європейських держав є ті, які конституційно закріплюють поняття «ідея» для позначення права на свободу вираження, серед них: Італія, Данія, Естонія, Франція, Іспанія. Тут одразу зауважимо, що тільки останні три країни поруч з поняттям «ідея» закріплюють поняття «думки / погляди».

Так, наприклад, згідно п. «а» ч. 1 ст. 20 Іспанської Конституції, визнається і захищається право вільно виражати і поширювати думки, ідеї і погляди усно, письмово або будь-якими іншими засобами комунікації [317].

Відповідно до ч. 1 ст. 21 Конституції Республіки Італія, кожен має право вільно виражати свої ідеї усно, письмово та будь-якими іншими засобами комунікації [307].

Однак, хочеться відзначити, що все ж більшість європейських держав закріпили у своїх конституціях «право на свободу вираження (поглядів)» («freedom of expression»), зокрема: Австрія (ст. 13) [299], Албанія (ст. 22) [272], Андорра (ст. 12) [266], Боснія і Герцеговина (п. «h» ч. 3 ст. 2) [302], Болгарія (ст. 39) [274], Вірменія (ст. 42) [59], Греція (ст. 14) [304], Латвія (ст. 100) [310], Ліхтенштейн (ст. 40) [319], Люксембург (ст. 24) [300], Німеччина (ст. 5) [287], Норвегія (ст. 100) [308], Польща (ст. 54) [312], Португалія (ст. 37) [271], Румунія (ст. 30) [270], Сан Марино (ст. 6) [284], Словенія (ст. 39) [313], Угорщина (ст. IX) [315], Фінляндія (§ 12) [303], Чехія (ст. 17) [265], Чорногорія (ст. 47) [305], Швейцарія (ст. 16) [215].

Має свої особливості і закріплення даного права в ч. 1 ст. 41 Конституції Мальти: «За винятком власної згоди чи батьківської дисципліни, жодна особа не може перешкоджати насолоджуватися своєю свободою вираження, включаючи свободу дотримуватися думок без втручання, свободу отримувати ідеї та інформацію без втручання, свободу обмінюватися ідеями та інформацією без втручання (будь то спілкування з громадськістю в цілому або

з будь-якою особою або колом осіб) і свободу від втручання в свою кореспонденцію» [269].

Також в окремих європейських конституціях закріплено форми вираження та/або способи розповсюдження поглядів/думок, серед яких значиться:

- через слово («by word») (Болгарія, Німеччина, Австрія, Ліхтенштейн, Молдова, Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Іспанія);
- усно («orally») (Болгарія, Естонія, Грузія, Греція, Швеція);
- письмово («in writing») (Болгарія, Чехія, Грузія, Німеччина, Греція, Австрія, Данія, Італія, Ліхтенштейн, Чорногорія, Румунія, Словаччина, Іспанія, Швеція, Туреччина, Франція);
- друковано («in print») (Австрія, Естонія, Данія, Ліхтенштейн, Словаччина, Франція);
- у мовленні («in speech») (Чехія, Данія, Італія, Чорногорія, Сербія, Туреччина, Франція);
- в пресі («through the press») (Чехія, Греція, Нідерланди);
- через звук («through sound») (Болгарія, Румунія);
- через зображення / мистецтво («by picture» / «through image» / «durch bildliche darstellung») (Болгарія, Чехія, Естонія, Німеччина, Австрія, Ліхтенштейн, Молдова, Чорногорія, Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Швеція, Туреччина);
- іншим чином («by any other means») (Італія, Нідерланди, Португалія, Румунія, Словаччина, Іспанія, Швеція, Туреччина, Болгарія, Молдова, Чехія, Естонія, Кіпр, Чорногорія, Сербія, Грузія);
- індивідуально («individually») (Туреччина);
- колективно («collectively») (Туреччина).

Наведемо декілька прикладів закріплення різних форм вираження та / або способів розповсюдження поглядів / думок.

Так, згідно з ч. 1 ст. 39 Конституції Республіки Болгарія, кожен має право виражати погляди або розповсюджувати погляди за допомогою слів –

письмово чи усно, через звук, зображення або будь-який інший засіб вираження [274].

Відповідно до положень статті 40 Конституції Князівства Ліхтенштейн, кожен має право вільно виражати свої погляди і висловлювати свої думки через слово, письмово, друковано чи шляхом живописного зображення, в межах закону і вимог моралі; цензура може встановлюватися тільки стосовно публічних виступів і виставок [319].

Згідно з ч. 1 ст. 19 Конституції Республіки Кіпр, кожна людина має право на свободу слова і вираження (поглядів) у будь-якій формі [275].

На відміну від зазначених держав, у Конституції України відсутнє закріплення форм вираження та / або способів розповсюдження поглядів / думок. Натомість, у нас закріплено способи збирання, зберігання, використання і поширення інформації (усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір).

Також варто зауважити, що, здебільшого, як показало дослідження, вказане право в європейських країнах гарантується кожній людині, хоча, наприклад у Ірландії (пп. «1і» ч. 6 ст. 40) [268] та Молдові (ст. 32) [278] таке гарантується тільки громадянам даних країн.

Порівняльно-правовий аналіз конституцій України та європейських держав в контексті права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань дозволяє класифікувати конституції країн Європи також за способом регламентації даного права на:

- 1) такі, що використовують позитивний спосіб (наприклад, Албанія, Бельгія, Україна);
- 2) та такі, що використовують негативний спосіб (наприклад, Нідерланди, Мальта).

Так, наприклад, в ч. 1 ст. 22 Конституції Албанії закріплено, що право на свободу вираження (поглядів) гарантується; в ч. 1 ст. 7 Конституції Королівства Нідерландів закріплено, що ніхто не потребує попереднього

дозволу для опублікування думок чи поглядів у пресі, але кожен несе відповідальність за них по закону [272].

У Франції, свобода вираження (поглядів) захищена статтею 11 Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка проголошує, що «вільна комунікація думок і поглядів є одним із найцінніших прав людини: тому кожен громадянин може вільно висловлюватися, писати, друкувати, відповідаючи тільки за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом» [283].

Як підкреслюється В. Шаповалом, Декларація була першим у Європі нормативним каталогом прав і свобод, які мають характер суб'єктивних прав і відповідно зобов'язують владу [198, с. 3–4].

У нижчеподаній таблиці надано узагальнену інформацію, в якій відображено різноманітність використовуваних у Європі конституційних формул для закріплення вказаного права.

Таблиця 2.1

	Думки	Слова	Поглядів	Переконань	Ідей	Вираження (поглядів)	Совісті / релігії/ віросповідання
Свобода	Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Сербія, Словаччина, Україна, Хорватія	Азербайджан, Грузія, Кіпр, Північна Македонія, Росія, Словаччина, Словенія, Україна	Білорусь, Молдова, Франція	Білорусь, Грузія, Північна Македонія	Франція	Албанія, Андорра, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Кіпр, Латвія, Мальта, Молдова, Норвегія, Польща, Сан Марино, Сербія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швейцарія, Швеція	Бельгія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Монако, Північна Македонія, Сербія, Словаччина

Свобода вираження	Північна Македонія, Румунія, Словенія, Туреччина		Бельгія, Білорусь, Монако, Румунія	Білорусь, Литва, Румунія	Данія		
Право вираження	Греція, Іспанія, Португалія		Австрія, Болгарія, Грузія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Німеччина, Словаччина, Україна	Естонія, Ірландія, Україна	Естонія, Іспанія, Італія		

У Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, свобода вираження (поглядів) гарантована Законом про права людини 1998 року (Human Rights Act) [288], який фактично відтворює положення статті 10 Євроконвенції.

Як бачимо, в конституціях європейських держав, в основному, закріплюється одночасно декілька об'єктів захисту, пов'язаних з досліджуваним правом.

Не менш важливим є і те, що поряд із визнанням та гарантуванням вказаного права, більшістю європейських держав передбачено, що воно не є абсолютним та його реалізація може піддаватися обмеженням. При цьому, в конституціях вказується або на конкретні підстави для обмеження такої (наприклад, в конституціях Вірменії, Болгарії, Ісландії), або міститься посилання на певний закон, який встановлює такі підстави (наприклад, в конституціях Німеччини, Ліхтенштейну).

Окремої уваги, на наш погляд, заслуговує закріплення поодинокими країнами заборони примусу до вираження своїх поглядів / їх зміни / відмови від них, так само як заборони переслідування через свої погляди і переконання. До числа таких країн можемо віднести: Азербайджан, Білорусь, Болгарію, Естонію, Грузію, Росію.

Резюмуючи викладене, зазначимо, що право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, незважаючи на використану законодавчу формулу (чи то закріплення разом зі свободою слова та/або свободою вираження (поглядів); чи закріплення разом з правом на свободу совісті і релігії; або закріплення свободи поглядів/переконань, а не свободи думки; закріплення свободи вираження (поглядів); закріплення права за всіма особами або тільки за громадянами, тим не менш закріплене в усіх конституціях європейських держав. При цьому, спостерігається як позитивний спосіб його регламентації, так і негативний. Окремими європейськими державами конституційно закріплено форми вираження та/або способи розповсюдження поглядів, а також більшість з них вказують на можливість обмеження реалізації вказаного права з чітко передбачених підстав, зокрема і Україна [15, с. 21].

Незважаючи на юридичне визнання даного права на «рівні конституції», його реалізація як у країнах Європи, так і світу є різною: подекуди, реалії демонструють системне порушення цього права, як і неможливість його реалізації носієм.

Так, міжнародною недержавною організацією захисту прав людини, яка оберігає свободу слова у всьому світі – Репортери без кордонів (Reporters Without Borders) щороку розробляється Світовий індекс свободи преси (World Press Freedom Index), критеріями до якого виступають: плюралізм, незалежність ЗМІ, медіа-середовище та самоцензура, законодавча база, прозорість та якість інфраструктури, яка підтримує виробництво новин та інформації. Країн розділяють на 5 груп за кольорами: білий (0–15 пунктів) – хороша ситуація, жовтий (15,01–25) – більш-менш хороша ситуація, помаранчевий (25,01–35) – значні проблеми, червоний (35,01–55) – складна ситуація, чорний (55,01–100) – дуже небезпечна ситуація.

Як впливає з аналізу звіту за 2019 рік ситуація із фактичним забезпеченням «свободи преси» серед європейських країн є різною:

– хороша – спостерігається у: Норвегії (7,82), Фінляндії (7,9), Швеції (8,31), Нідерландах (8,63), Данії (9,87), Швейцарії (10,52), Бельгії (12,07), Естонії (12,27), Португалії (12,63), Німеччині (14,6), Ісландії (14,71), Ірландії (15);

– більш-менш хороша в: Австрії (15,33), Люксембурзі (15,66), Латвії (19,53), Ліхтенштейні (20,49), Кіпрі (21,74), Іспанії (21,99), Литві (22,06), Франції (22,21), Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії (22,23), Словенії (22,31), Словаччині (23,58), Андоррі (24,63), Чехії (24,89), Італії (24,98);

– значні проблеми є в: Румунії (25,67), Польщі (28,89), Вірменії (28,98), Грузії (28,98), Боснії і Герцеговині (29,02), Хорватії (29,03), Греції (29,08), Мальті (29,74), Албанії (29,84), Угорщині (30,44), Сербії (31,18), Молдові (31,21), Північній Македонії (31,66), Україні (32,46), Чорногорії (32,74);

– складна ситуація в: Болгарії (35,11), Росії (50,31), Білорусі (51,66), Туреччині (52,81);

– дуже небезпечна ситуація в Азербайджані (59,13) [296].

Згідно з висновками Міжнародної правозахисної організації Freedom House, яка займається підтримкою і дослідженням стану демократії, політичних свобод і дотримання основних прав людини в різних країнах світу – за останнє десятиліття спостерігається світова тенденція погіршення стану свободи засобів масової інформації; нові форми репресій відбуваються як у відкритих суспільствах, так і в авторитарних державах. Підкреслюється, що ця тенденція є найбільш гострою в Європі, яка раніше вважалася bastionом усталених свобод [297].

Спробуємо на прикладі окремих європейських країн дослідити їхній досвід щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, виявити позитивні та негативні моменти, які при цьому виникають.

Швеція. Перш за все, хотілося б почати зі Швеції, оскільки саме вона є родоначальницею першого в світі закону, який охороняв свободу слова. Вже понад два століття в країні надається особлива значимість цьому важливому демократичному праву.

Конституція Швеції складається з чотирьох фундаментальних законів: Урядового акту (the Instrument of Government) – визначає, яким чином слід керувати країною; Акту про правонаступництво (the Act of Succession) – визначає, як шведський трон успадковується між членами сім'ї Бернадотт; Закону про свободу преси (the Freedom of the Press Act) – регулює використання свободи вираження (поглядів) у друкованих засобах масової інформації та принцип публічного доступу до офіційних документів; та Основного закону про свободу вираження (поглядів) (the Fundamental Law on Freedom of Expression) – регулює використання свободи вираження (поглядів) у не друкованих засобах масової інформації [306, с. 28].

Як вказують О. Крюков та О. Радченко, Швеція фактично є єдиною країною, де питання свободи преси, свободи вираження та свободи інформації, а також відповідальність за їх порушення детально прописані у Конституції, а не у законах чи підзаконних актах [74, с. 136].

Надання законам, які регулюють право на свободу вираження (поглядів) статусу фундаментального закону держави свідчить, на наш погляд, про високу цінність вказаного права для держави, суспільства і кожної окремої людини такого суспільства.

Шведська демократія, відповідно до абзацу 2 статті 1 розділу 1 Урядового акту (the Instrument of Government), ґрунтується на вільному формуванні поглядів, на загальному і рівному виборчому праві.

Зокрема, згідно з положеннями статті 1 розділу 2 Урядового акту (the Instrument of Government), кожному гарантуються такі права та свободи у своїх відносинах із державними установами: 1. Свобода вираження (поглядів): тобто свобода передачі інформації та вираження думок, поглядів і настроїв, будь то усно, через зображення, письмово чи будь-яким іншим способом. 2. Свобода

інформації: тобто свобода роздобувати та отримувати інформацію та іншим чином ознайомлювати себе з висловлюваннями інших. 3. Свобода зібрань: тобто свобода організовувати чи відвідувати зустрічі з метою інформації чи вираження погляду або для будь-якої іншої подібної мети або з метою презентування художньої роботи. 4. Свобода демонстрацій: тобто свобода організовувати чи брати участь у демонстраціях у громадському місці. 5. Свобода асоціацій: тобто свобода об'єднуватися з іншими для державних чи приватних цілей. 6. Свобода віросповідання: тобто свобода сповідувати свою релігію наодинці або в компанії інших. Ніхто не може бути примушений у своїх відносинах з державними органами розкривати думку щодо політичного, релігійного, культурного чи іншого подібного зв'язку [306, с. 66–67].

Згідно з положеннями статті 1 розділу 1 Основного закону про свободу вираження (поглядів), кожному громадянину Швеції гарантується право за цим Основним законом по відношенню до державних установ публічно висловлювати його або її думки, погляди та настрої, і взагалі передавати інформацію з будь-якої теми на звуковому радіо, телебаченні та деяких подібних трансляціях, через публічне відтворення матеріалів із бази даних, а також у фільмах, відеозаписах, звукозаписах та інших технічних записах. Метою свободи вираження поглядів згідно з цим Основним законом є забезпечення вільного обміну думками, вільної та вичерпної інформації та свободи художньої творчості. Не допускається жодне обмеження цієї свободи, окрім випадків, передбачених цим Основним законом [306, с. 201].

У Швеції гарантується право мати думку про будь-що і говорити майже все, що хочете. Ви маєте право вільно самовиражатися по радіо, телебаченню та Інтернету. Основний закон про свободу вираження (поглядів) визначає ці права. Він також описує те, що не дозволено, наприклад, наклеп чи публічне ображення іншої людини. Закон було розширено разом із розробкою нових засобів масової інформації. Приклади можливих злочинів проти Основного закону про свободу вираження поглядів включають фільми з елементами сексуального насильства чи загроза безпеці країни чи суспільства через

публікацію чогось, що стосується зради чи шпигунства. Свобода преси означає, що кожен може вільно публікувати книги, журнали та газети за своїм бажанням. Державні органи не мають права перевіряти або цензурувати те, що було написано заздалегідь. Будь-хто має право поширювати будь-яку інформацію, що їм подобається, у друкованому вигляді за умови дотримання законодавства [314].

У статті 5 розділу 1 Основного закону про свободу вираження (поглядів) вказується, що будь-яка особа, якій доручено приймати рішення щодо зловживань свободою вираження поглядів або іншим способом нагляду за дотриманням цього Основного Закону, повинна мати на увазі, що свобода вираження поглядів є основою вільного суспільства. Він або вона повинні спрямовувати свою увагу завжди на мету, а не на манеру викладу. У разі сумнівів – виправдати, а не засуджувати [306, с. 201]. На наш погляд, вказана норма відображає основний принцип, який є фундаментальним в забезпеченні вказаного права в Швеції.

Акцентуємо увагу також і на тому, що у Швеції є спеціальні заборони щодо зриву публічних виступів і обговорень. Так, у Швеції забороняється, шляхом здійснення шуму зривати публічні зібрання такі як релігійні служби, весілля, похорони, судові засідання, державні або муніципальні зібрання, чи публічні обговорення. Наприклад, зрив, спричинений вороже налаштованими опонентами («hecklers») у Шведському Парламенті карається штрафом або ув'язненням. Швецький закон також забороняє хуліганство, метою якого є дратування людей [290, с. 2].

Відтак, як можна побачити, Швеція може слугувати одним із найкращих прикладів в аспекті найширшого сприяння здійсненню кожним свого права на свободу вираження. Додатковим свідченням цьому може слугувати статистика ЄСПЛ, відповідно до якої за період 1959–2018 років Судом констатовано порушення Швецією статті 10 Конвенції тільки у двох справах: «*Segerstedt-Wiberg and others v. Sweden*» [252] та «*Khurshid Mustafa and Tarzibachi v. Sweden*» [236].

Литва. Відповідно до статті 25 Конституції Литовської Республіки, кожен має право на власні переконання та їх вільне вираження. Ніхто не повинен перешкоджати шукати, отримувати або передавати інформацію та ідеї. Свобода вираження переконань, так само як отримання та передача інформації не може бути обмежена інакше, ніж законом, коли це необхідно для захисту здоров'я людини, честі чи гідності, приватного життя чи моралі або для захисту конституційного ладу. Свобода вираження переконань та передання інформації повинна бути несумісною з кримінальними діями – розпалюванням національної, расової, релігійної чи соціальної ненависті, підбурюванням до насильства чи дискримінації, а також з наклепом і дезінформацією. Громадяни мають право отримувати в установленому законодавством порядку будь-яку інформацію, що зберігається щодо них державними установами [311].

Відповідно до статті 9 Закону Литовської Республіки «Про інформування суспільства», кожна особа має право публічно критикувати діяльність державних органів і установ, органів і установ самоврядування, а також посадових осіб. В Литовській Республіці забороняється переслідування за критику [96].

У статті 2 Закону Литовської Республіки «Про інформування суспільства» надається визначення основних понять даного закону. Так, в аспекті нашого дослідження звертає на себе увагу п. 7 вказаної статті, де міститься визначення поняття «критика особи» під яким розуміється обговорення і оцінка особи або її діяльності без образи честі і гідності, без вторгнення в її приватне життя, без шкоди для її ділової репутації. А також п. 36, в якому надається визначення поняттю «погляд» – такі що подаються в засобах інформування суспільства точка зору, знання, припущення, розуміння, думки або коментарі про ідеї загального характеру, оцінки фактів і даних, явищ або подій, висновки чи зауваження про звістки, пов'язані з реальними подіями. Погляд може ґрунтуватися на фактах, обґрунтованих аргументах і, як правило, є суб'єктивним, тому відносно нього не застосовуються критерії

правди і точності, однак він має бути виражений чесно і етично, без свідомого приховування і викривлення фактів і даних [96].

На початку 2019 року привернув до себе чимало уваги з боку литовського суспільства Законопроект № XIII-3118 про внесення змін до статей 19, 31, 34 (1), 48 та Додатку Закону Литовської Республіки «Про інформування суспільства» [321], в якому містилися, зокрема, положення щодо заборони розміщувати в засобах масової інформації – інформацію, за допомогою якої, зокрема, «може бути, наприклад, спотворена історична пам'ять Литовської Республіки, стимулюватися недовіра і невдоволення станом Литви та її інститутів, демократичним ладом, обороною країни, яка може мати на меті прагнення до поглиблення національного і культурного розмежування, ослаблення національної самобутності і громадянськості, ослаблення рішучості громадян захищати свою державу чи інші шляхи надання спрямованого проти інтересів національної безпеки Литовської Республіки впливи на демократію, виборчі процеси, партійну систему країни» [116].

На думку ініціаторів законопроекту, передумовою його розроблення є боротьба з дезінформацією чи з іншою інформацією, яка загрожує національній безпеці в публічній сфері та значними прогалинами щодо цього в законодавстві Литовської Республіки. Одна з цілей проекту закону – передбачити можливість негайної реакції до 72 годин обмежити безкоштовний прийом у Литовській Республіці телевізійних програм, які транслюються або розповсюджуються за межами Європейського Союзу, держав Європейського економічного простору чи інших європейських країн, які ратифікували Конвенцію Ради Європи про телебачення без кордонів [298].

Вказаний законопроект був негативно оцінений Інститутом моніторингу прав людини, яким зокрема, вказувалося на те, що запропоновані зміни несумісні зі стандартами свободи вираження поглядів, викладеними в Конституції, а також суперечать Європейській конвенції з прав людини, оскільки дозволяють владі невинувато обмежувати свободу вираження

поглядів та публічних дискусій з історичних, політичних, культурних та інших важливих суспільних питань [213].

Варто зауважити, що окремі дискусійні положення були взяті литовськими законодавцями до уваги.

Згідно зі статистикою ЄСПЛ, за період 1959–2018 років Судом констатовано порушення Литвою статті 10 Конвенції тільки у двох справах: «Jankovskis v. Lithuania» [232] та «Sekmadienis Ltd. v. Lithuania» [253].

Вірменія. Конституцією Республіки Вірменія у статті 42 закріплене право на свободу вираження поглядів відповідно до якого кожен має право на вільне вираження своїх поглядів. Це право включає в себе свободу мати власні погляди, а також свободу пошуку, отримання і розповсюдження відомостей і ідей через будь-який засіб інформації без втручання державних органів і органів місцевого самоврядування і незалежно від державних кордонів. Гарантується свобода друку, радіо, телебачення і інших засобів інформації. Держава гарантує діяльність незалежного суспільного телебачення і суспільного радіо, які пропонують різноманітність програм інформаційного, освітнього, культурного і розважального характеру. Свобода вираження поглядів може бути обмежена тільки законом – в цілях державної безпеки, захисту громадського порядку, здоров'я і моралі або честі і доброго імені, а також основних прав і свобод інших осіб [59].

Окремо в Конституції Республіки Вірменія закріплене право дитини вільно виражати свої погляди, які відповідно до віку і рівня зрілості дитини враховуються у питаннях, які її стосуються (ст. 37) [59].

Так само як і Конституція України, Конституція Республіки Вірменія передбачає обмеження реалізації права на свободу вираження поглядів під час надзвичайного або воєнного стану. При цьому вказується, що таке може бути в установленому законом порядку призупинене або піддане додатковим обмеженням лише настільки, наскільки цього вимагає ситуація – в межах міжнародних зобов'язань, прийнятих відносно ухилення від зобов'язань під час надзвичайного або воєнного стану (ст. 76) [59].

Що стосується обмежень права на свободу слова в сфері інформації, то такі визначені у статті 7 Закону Республіки Вірменія від 13 грудня 2003 року «Про масову інформацію». Зокрема, забороняється розповсюдження інформації, яка в установленому законом порядку вважається секретною або такою, що пропагує кримінально карані діяння, а також інформації, яка порушує недоторканість особистого і сімейного життя людини. Забороняється розповсюдження інформації, отриманої шляхом відео-, аудіо запису, якщо вона отримана без попередження особи про ведення відео-, аудіо запису, і ця особа припускала, що знаходиться поза увагою, поза чутністю особи, яка проводить відео-, аудіо запис, і для цього зроблені достатні заходи, за винятком того, коли заходи, вжиті для знаходження поза увагою і поза чутністю особи, яка провела відео-, аудіо запис, були явно недостатніми. Розповсюдження інформації, вказаної в частині 2 даної статті, а також такої, що стосується особистого і сімейного життя людини, допускається, якщо це є необхідним для захисту суспільних інтересів [94].

Згідно зі статистикою ЄСПЛ, за період 1959–2018 років Судом констатовано порушення Вірменією статті 10 Конвенції тільки у одній справі – «Meltex Ltd and Mesrop Movsesyan v. Armenia» [242]. Як випливає зі змісту рішення по даній справі, не може вважатися такою, що відповідає вимозі правомірності, закріпленій у Конвенції, семиразова відмова Національної комісії з телебачення і радіомовлення у видачі Meltex Ltd ліцензії на мовлення без пояснення причин такої відмови.

Туреччина. У Конституції Республіки Туреччина закріплено дві статті, якими регулюється дане право.

Так, стаття 25 має назву «Свобода думки і поглядів» і гарантує, що кожен має право на свободу думки і поглядів. Ніхто не може бути змушений розкривати свої думки і погляди з будь-яких причин або мети; і ніхто не може бути осудженим або звинуваченим через свої думки і погляди [280].

Стаття 26 має назву «Свобода вираження (поглядів) та поширення думки» і закріплює, що кожен має право виражати і поширювати свої думки і

погляди усно, письмово або у зображеннях або через інші засоби масової інформації, індивідуально або колективно. Це право включає свободу отримувати і передавати інформацію чи ідеї без втручання офіційних органів влади. Це положення не усуває систему ліцензування для передач радіо і телебачення, кіно та аналогічних засобів. Здійснення цих свобод може бути обмежене згідно з приписами закону в цілях національної безпеки, громадського порядку, громадської безпеки, забезпечення основних характеристик Республіки та неподільної цілісності держави з її територією та нацією, запобігання злочинам, покарання правопорушників, замовчування інформації належним чином класифікованої як державна таємниця, при захисті репутації чи прав і приватного та сімейного життя інших осіб, або захисті професійної таємниці або забезпечення належного функціонування судової влади. Нормативні положення, що стосуються використання засобів для поширення інформації та думок, не розглядаються як обмеження свободи вираження (поглядів) та поширення думок до тих пір, поки це не перешкоджає передачі інформації та думок. Формальності, умови та процедури, які слід застосовувати при здійсненні свободи вираження (поглядів) та розповсюдження думки встановлюються законом [280].

Як вказується у Звіті, підготовленому Департаментом інформаційного суспільства Ради Європи, в період після спроби державного перевороту в липні 2016 року в країні розпочато кримінальне переслідування проти десятків турецьких журналістів. До кінця 2018 року під вартою перебувала сотня журналістів, що на сьогодні складає найбільшу кількість серед держав-членів Ради Європи [286, с. 10].

У представлених під час розгляду ЄСПЛ справи «Mehmet Hasan Altan v. Turkey» доповідях Комісара Ради Європи з прав людини, Спеціального доповідача ООН з питань заохочення і захисту права на свободу переконань і їх вільне вираження, а також неурядових організацій (§§ 188–193), вказувалося, що «обмеження свободи засобів масової інформації стали значно більш вираженими та розповсюдженими після спроби військового перевороту.

Сукупність фактів, пов'язаних із переслідуванням журналістів припускає, що під приводом боротьби з тероризмом національні органи влади широко і свавільно пригнічують свободу вираження поглядів, шляхом переслідування та тримання під вартою» [241].

Загалом, якщо звернутися до статистичних даних ЄСПЛ, то ним за період 1959–2018 років констатовано порушення Туреччиною статті 10 Конвенції у 321 справі. Така кількість поповнилася ще 13 справами за перше півріччя 2019 року. Таким чином, Туреччина лідирує серед європейських країн за кількістю порушень права на свободу вираження (поглядів).

Азербайджан. Відповідно до статті 47 Конституції Азербайджанської Республіки, кожен володіє свободою думки і слова. Ніхто не може бути примушений до вираження своїх думок і переконань або відмови від них. Не допускаються агітація і пропаганда, які розпалюють расовий, національний, релігійний, соціальний і заснований на будь-яких інших критеріях розбрат і ворожнечу [58].

Також у Конституції Азербайджанської Республіки в ч. II ст. 57 закріплюється право громадян Азербайджанської Республіки критикувати діяльність або роботу державних органів і їхніх посадових осіб, політичних партій, професійних союзів, інших громадських об'єднань, а також окремих громадян. Переслідування за критику забороняється. Образа чи наклеп не можуть вважатися критикою [58].

Однією з гарантій прав і свобод людини і громадянина в Азербайджані виступає те, що ніхто не може бути примушений до вираження своїх поглядів і переконань або відмови від них (ч. II ст. 47 Конституції Азербайджанської Республіки) [58].

Згідно з положеннями статті 3 Конституційного Закону Азербайджанської Республіки «Про регулювання здійснення прав і свобод людини в Азербайджанській Республіці», передбачені Конституцією Азербайджанської Республіки і міжнародними договорами, учасниками яких є Азербайджанська Республіка, права і свободи людини можуть обмежуватися

тільки законом. Обмеження, які вводяться відносно прав і свобод людини, не повинні змінювати суті даних прав і свобод; повинні бути направлені на законну ціль, передбачену Конституцією Азербайджанської Республіки і цим Конституційним Законом, і бути співрозмірними з даною ціллю. Права і свободи, нарівні з підставами, вказаними у ч. III ст. 71 Конституції Азербайджанської Республіки, можуть обмежуватися з метою гарантування здійснення і захисту прав і свобод інших людей. Вказана у статті 47 Конституції свобода слова, нарівні з іншими підставами, може обмежуватися в інтересах державної безпеки, для захисту здоров'я і моралі, прав і свобод інших осіб, з метою попередження злочину, у тому числі для запобігання заворушенням, для захисту громадської безпеки, для забезпечення інтересів територіальної цілісності держави, для захисту авторитету або прав інших осіб, для попередження обнародування інформації, отриманої в секретному порядку, або забезпечення авторитету і неупередженості суду [95].

З наведених законодавчих положень можна прийти до висновку, що право на свободу думки і слова визнається і гарантується в Азербайджанській Республіці.

Однак, фактична реалізація вказаного права, за словами Комісара Ради Європи з прав людини Дуні Міятович: «Як і раніше знаходиться під загрозою». Нагадуючи про рішення Європейського суду з прав людини, в яких особливо відзначається така, що викликає занепокоєння практика довільного затримання і тримання під вартою осіб, які критикують уряд, активістів громадянського суспільства та правозахисників, шляхом відповідних переслідувань і зловживання кримінальним правом в порушення принципу верховенства права, Комісар наголосила, що «звільнення всіх осіб, які перебувають під вартою через висловлення ними своїх думок, повинно залишатися одним з пріоритетних завдань». Вона також знову закликала до декриміналізації дифамації в Азербайджанській Республіці [2].

Згідно зі статистикою ЄСПЛ, за період 1959–2018 років Судом констатовано порушення Азербайджаном статті 10 Конвенції у п'яти справах,

окремої уваги серед яких, на нашу думку, заслуговує справа «Fatullayev v. Azerbaijan» [225]. У вказаному рішенні Суд «вперше за свою практику зайняв доволі жорстку позицію і, встановивши порушення права на свободу вираження поглядів заявника, окрім виплати йому справедливої компенсації, вимагав від азербайджанської влади термінового звільнення журналіста із місць позбавлення волі» [175, с. 7].

Як відзначається юристом Інституту прав медіа Л. Мадатлі, Страсбурзький суд зрідка прибігає до цього індивідуального заходу, який вперше був використаний у 2004 році за безпідставне утримання під вартою в порушення статті 5 ЄКПЛ (право на свободу та особисту недоторканість) у справах «Assanidze v. Georgia» [216] та «Plașcu and Others v. Moldova and Russia» [229; 78, с. 2].

Підсумовуючи вищенаведене, зауважимо, що кожна з європейських держав, визнаючи право на свободу вираження (поглядів), по-різному підійшла до забезпечення його реалізації, демонструючи як позитивні, так і місцями негативні результати. Фактично перед кожною країною Європи стоять свої виклики по вдосконаленню реалізації права на свободу вираження (поглядів).

Наголошуючи на тому, що свобода вираження (поглядів) є необхідною передумовою демократичної безпеки і заслуговує найвищої уваги держав-членів, сьогодні як ніколи, Департамент інформаційного суспільства Ради Європи (далі – Департамент) у своєму Звіті «Свобода вираження у 2018 році» підсумував, що «послідовні оцінки стану свободи вираження в Європі за останні п'ять років показали, що загрози цьому якорю демократичних суспільств зростають по всьому континенту» [286, с. 3].

Надаючи оцінку стану справ з свободою вираження (поглядів), Департамент виходив з наступних оціночних критеріїв, яких, в ідеалі, мали б досягти держави-члени Ради Європи з метою якнайкращої реалізації даного права:

1. Юридичні гарантії свободи вираження: у дифамаційних справах не має кримінального переслідування, за винятком, коли права інших були серйозно порушені; дифамаційні закони і практика чітко допускають правомірну критику і не використовуються для впливу на дискусію з питань, що становлять суспільний інтерес; виплати для відшкодування збитків або судових витрат у дифамаційних провадженнях є пропорційними шкоді репутації; політичні чи державні посадові особи не користуються більш високим рівнем захисту від критики та образи, ніж звичайні люди; богохульство не є кримінальним злочином. Релігійна образа не є кримінальним злочином, крім випадків, коли найважливішим компонентом є підбурювання до ненависті; кримінальні закони, спрямовані на боротьбу з мовою ворожнечі є чіткими і точними, щоб дати можливість людям регулювати свою поведінку і включати адекватні гарантії свободи вираження відповідно до статті 10 (2) Конвенції; закони, що обмежують право на отримання та передачу інформації на підставі громадського порядку або національної безпеки є чіткими і точними, щоб дати можливість людям регулювати свою поведінку і мати належні гарантії свободи вираження відповідно до статті 10 (2); існують ефективні заходи саморегулювання як засоби балансування прав та обов'язків ЗМІ; встановлено нормативну, інституційну та судову основи для захисту інформаторів [286, с. 6].

2. Безпека журналістів і інших суб'єктів ЗМІ: немає вбивств, фізичних нападів, зникнення або інших форм насильства відносно журналістів; журналістам забезпечується поліцейський захист, коли його вимагають через погрози; журналістів не заарештовують, затримують, ув'язнюють або переслідують через критичні репортажі. Відсутні вибіркові переслідування, санкції, інспекції та інші свавільні втручання проти журналістів та інших суб'єктів ЗМІ; журналісти не піддаються словесному залякуванню, яке підбурюється або потурається органами влади, або шкідливій риториці в політичному дискурсі; немає безкарності за злочини проти журналістів. Є незалежні, швидкі і ефективні розслідування всіх злочинів, вчинених проти

журналістів, які здійснюються державними чи недержавними суб'єктами; журналісти не піддаються державному нагляду під час здійснення своєї професії; конфіденційність журналістських джерел захищена законом і на практиці, з урахуванням чіткості і вузьких винятків; доступ до інформації та документів, якими володіють органи державної влади, гарантується в законі і на практиці; журналісти не піддаються невиправданім вимогам, перш ніж вони можуть працювати. Іноземним журналістам не відмовляють у в'їзних або робочих візах через їх потенційно критичні репортажі [286, с. 9].

3. *Незалежність ЗМІ*: нормативні рамки захищають редакційну незалежність ЗМІ від органів державної влади, власників ЗМІ, політичних чи комерційних інтересів і поважаються на практиці; інформація власників засобів масової інформації та економічний вплив на ЗМІ легко доступний громадськості; друковані, трансльовані та Інтернет-ЗМІ не підлягають прямій або непрямій цензурі. Немає жодних ознак самоцензури в приватних чи державних ЗМІ; телерадіокомпанії підлягають процедурам ліцензування, які є відкритими, прозорими, неупередженими та рішення щодо яких оприлюднюються. Друковані та онлайн-засоби масової інформації не зобов'язані мати ліцензію, яка виходить за межі простої реєстрації бізнесу або податків; засоби масової інформації, включаючи суспільні, мають справедливий і рівний доступ до державної реклами та державних субсидій; незалежність регулюючих органів ЗМІ гарантується законом і на практиці; суспільне мовлення має інституційну автономію, забезпечене фінансування та адекватні технічні ресурси для захисту від політичного чи економічного втручання; журналісти мають задовільні умови праці з адекватним соціальним захистом [286, с. 13].

4. *Плюралізм і різноманітність ЗМІ*: громадськість має доступ до різноманітних друкованих, таких, що передаються радіо або телебаченням, а також до онлайн-ЗМІ, які представляють широкий спектр політичних і соціальних точок зору, включаючи іноземні або міжнародні ресурси; концентрація засобів масової інформації вирішується шляхом ефективного

регулювання та контролюється державними органами, які мають повноваження діяти проти концентрації; всі типи засобів масової інформації (державні, приватні і громадські) мають справедливий і рівний доступ до технічних та комерційних каналів розподілу та мережі електронних комунікацій; ЗМІ представляють різноманітні інтереси та групи в суспільстві, включаючи місцевих громад, меншин та осіб з особливими потребами. ЗМІ активно пропагують представництво меншин та різноманітність у їхній внутрішній організації, у тому числі в управлінні ЗМІ та механізмах саморегуляції; громадські ЗМІ відіграють активну роль у сприянні соціальній єдності та інтеграції через проактивний зв'язок з різними секторами та віковими групами населення, включаючи меншин та осіб з особливими потребами; дієве середовище для незалежних та громадських ЗМІ є сприятливим, медіаграмотність і критичне розуміння пропагуються за допомогою формальних і неформальних систем освіти; політичні партії та кандидати мають справедливий і рівний доступ до засобів масової інформації. Висвітлення виборів електронними засобами масової інформації є збалансованим і неупередженим [286, с. 15].

5. *Свобода вираження (поглядів) в Інтернеті*: Інтернет досяжний, доступний і посильний кожному без будь-якої дискримінації; обмеження Інтернет-контенту встановлюються законом з дотриманням законних цілей, викладених у статті 10 Конвенції, і необхідні в демократичному суспільстві. Закон передбачає достатні гарантії проти зловживань, включаючи контроль за обсягом обмежень і ефективний судовий розгляд; держава не обмежує доступ до соціальних медіа та інших Інтернет-платформ; діють ефективні засоби захисту та механізми оскарження порушень прав людини онлайн для вирішення та притягнення до відповідальності; Інтернет-посередники, загалом, не контролюють або цензують вміст, створений або переданий їх користувачами в комерційних, політичних або інших цілях; Інтернет-посередники не несуть відповідальності за вміст, який розповсюджується через технології, які вони постачають, за винятком випадків, коли вони знають

про незаконні дії та вміст і не діють оперативно, щоб усунути їх; будь-який нагляд за спілкуванням та діяльністю користувачів онлайн відповідає статті 8 Конвенції; освітня політика застосовується для подальшої інформаційної та медійної грамотності та поліпшення навичок, знань та критичного розуміння змісту онлайн [286, с. 17].

Резюмуючи викладене варто зауважити, що людина за своєю природою є соціальною істотою, вона має потребу у спілкуванні з іншими людьми. Налагоджена і вільна комунікація сприяє не тільки кращому розумінню один одного, але і допомагає у побудові вільного демократичного суспільства, де кожен може вільно висловлюватися та, що найголовніше, бути почутим. Держава повинна гарантувати право на свободу вираження не тільки «на папері», але і «на практиці». Проведений нами аналіз досвіду реалізації права на свободу вираження показав, що за наявності позитивного прикладу реалізації вказаного права, подекуди демонструється і системне порушення цього права та / або створення різноманітних перешкод у його реалізації. Як не прикро констатувати, але світова тенденція рухається в напрямку поступового обмеження даного права [16, с. 23].

На підставі проведеного порівняльно-правового дослідження доходимо таких висновків.

1. Встановлено відсутність єдиного підходу серед європейських країн щодо регулювання вказаного права.

2. Класифіковано конституції країн Європи за такими ознаками на такі види:

1) За об'єктом захисту:

– такі, що захищають свободу думки / вираження думки: Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Греція, Грузія, Іспанія, Молдова, Північна Македонія, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Україна, Хорватія;

– такі, що захищають свободу слова: Азербайджан, Грузія, Кіпр, Північна Македонія, Росія, Словаччина, Словенія, Україна;

– такі, що захищають свободу поглядів / вираження поглядів: Австрія, Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Молдова, Монако, Німеччина, Норвегія, Польща, Румунія, Сан Марино, Сербія, Словаччина, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швейцарія, Швеція;

– такі, що захищають свободу переконань / вираження переконань: Білорусь, Грузія, Естонія, Ірландія, Литва, Північна Македонія, Румунія, Україна;

– такі, що захищають свободу ідей / вираження ідей: Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Франція.

2) Залежно від того чи закріплено право на свободу думки як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права:

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу слова» та / або з «правом на свободу вираження (поглядів)»: Азербайджан, Молдова, Росія, Туреччина, Хорватія;

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу совісті / релігії / віросповідання»: Вірменія, Боснія і Герцеговина, Словаччина, Північна Македонія, Бельгія, Монако;

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» одночасно і з «правом на свободу слова / вираження», і з «правом на свободу совісті / релігії»: Сербія, Грузія.

3) За закріпленням форм вираження та / або способів розповсюдження поглядів/думок:

– такі, що закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок: Австрія, Болгарія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Італія, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Молдова, Нідерланди, Німеччина,

Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Туреччина, Франція, Чехія, Чорногорія, Швеція;

– такі, що не закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок: Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Ірландія, Ісландія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Монако, Норвегія, Польща, Північна Македонія, Росія, Сан Марино, Словенія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Україна, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Швейцарія.

4) За способом регламентації права на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань:

– такі, що використовують позитивний спосіб: всі країни Європи, окрім Мальти і Нідерландів;

– такі, що використовують негативний спосіб: Мальта, Нідерланди.

Проведена розвідка також показала, що європейські країни намагаються привести своє законодавство в сфері вираження поглядів до тих, які встановлені в основних міжнародних документах, передусім в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання.

Акцентовано увагу на позитивному досвіді Швеції, яка може слугувати одним із найкращих прикладів в аспекті найширшого сприяння здійсненню кожним свого права на свободу вираження.

Встановлено, що незважаючи на наявність тих чи інших позитивних практик реалізації досліджуваного права, спостерігаються і негативні – намагання певним чином обмежити його реалізацію. Вказане стосується не лише країн Європи, але і світу загалом. Формально, на підставі таких критеріїв умов правомірності обмеження реалізації досліджуваного права як-то геополітична ситуація, внутрішні чи зовнішні загрози національній безпеці, захист своїх громадян і суспільств, держави поступово просувають ідею обмежити реалізацію одного з найбільш цінних людських прав – права на

свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (права на свободу вираження).

Висновки до Розділу 2

1. Виявлено та охарактеризовано такі стандарти Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань:

- 1) форма ідей та інформації захищається так само як і їх зміст;
- 2) межа допустимої критики щодо політиків та уряду ширша, порівняно з приватними особами;
- 3) межа допустимої критики щодо державних службовців ширша, порівняно з фізичними особами, але вужча порівняно з політиками;
- 4) оціночні судження, на відміну від фактів, не піддаються доведенню;
- 5) використання перебільшень та провокації є невід'ємною частиною журналістської свободи;
- 6) сприяння журналістом у поширенні тверджень, висловлених іншою особою під час інтерв'ю не може бути безумовною підставою для його покарання без наявності вагомих причин;
- 7) джерела інформації журналістів знаходяться під захистом проти викриття;
- 8) обов'язок преси полягає в поширенні інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес за умови дотримання відповідних меж;
- 9) свобода вираження поглядів включає в себе свободу художнього вираження;
- 10) використання різноманітних форм художнього вираження, зокрема сатири, при вираженні своїх поглядів гарантується;
- 11) правомірність обмежень права на свободу вираження поглядів встановлюється відповідністю критеріям «встановленості законом»,

«переслідування легітимної мети», «необхідності у демократичному суспільстві»;

12) необхідність у демократичному суспільстві встановлюється через наявність «нагальної суспільної необхідності».

2. Здійснено класифікацію вказаних стандартів на види за критерієм закріпленості в національному законодавстві України на: 1) такі, що закріплені в чинному законодавстві України; 2) такі, що не закріплені в чинному законодавстві України.

3. Аргументовано на основі аналізу вітчизняної правотворчої та правозастосовчої практики твердження, що, загалом, спостерігаються позитивні тенденції щодо врахування стандартів ЄСПЛ. Водночас у непоодиноких випадках спостерігається поверхнєве їх розуміння, що з одного боку проявляється у відсутності їхнього закріплення у національному законодавстві, а з іншого – у частковому формальному їх застосуванні, навіть зважаючи на те, що рішення Європейського суду з прав людини є джерелом права в Україні.

4. Уточнено поняття конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань – це комплекс взаємопов'язаних елементів, за допомогою яких створюються умови для правомірного здійснення права особи на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Виявлено такі структурні елементи конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: конституційні норми, що закріплюють право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; правові акти: нормативно-правові, які є зовнішньою формою виразу і закріплення цих норм; саме конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, його зміст, структура та гарантії здійснення; діяльність особи із здійснення свого права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; обмеження реалізації права на свободу думки і

слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; суб'єктів – органи державної влади, місцевого самоврядування, їхні службові та посадові особи; інтерпретаційно-правові акти, які містять роз'яснення змісту правових норм; акти застосування норм права (індивідуально-правові); юридичні факти.

5. Проаналізовано досвід окремих європейських країн щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Встановлено відсутність єдиного підходу серед європейських країн щодо регулювання вказаного права. Класифіковано конституції країн Європи за такими ознаками на такі види:

1) За об'єктом захисту:

– такі, що захищають свободу думки / вираження думки: Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Греція, Грузія, Іспанія, Молдова, Північна Македонія, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Україна, Хорватія;

– такі, що захищають свободу слова: Азербайджан, Грузія, Кіпр, Північна Македонія, Росія, Словаччина, Словенія, Україна;

– такі, що захищають свободу поглядів / вираження поглядів: Австрія, Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Молдова, Монако, Німеччина, Норвегія, Польща, Румунія, Сан Марино, Сербія, Словаччина, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швейцарія, Швеція;

– такі, що захищають свободу переконань / вираження переконань: Білорусь, Грузія, Естонія, Ірландія, Литва, Північна Македонія, Румунія, Україна;

– такі, що захищають свободу ідей / вираження ідей: Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Франція.

2) Залежно від того чи закріплено право на свободу думки як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права:

- такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу слова» та / або з «правом на свободу вираження (поглядів)»: Азербайджан, Молдова, Росія, Туреччина, Хорватія;

- такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу совісті / релігії / віросповідання»: Вірменія, Боснія і Герцеговина, Словаччина, Північна Македонія, Бельгія, Монако;

- такі, що закріплюють «право на свободу думки» одночасно і з «правом на свободу слова / вираження», і з «правом на свободу совісті / релігії»: Сербія, Грузія.

1) За закріпленням форм вираження та/або способів розповсюдження поглядів / думок:

- такі, що закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок: Австрія, Болгарія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Італія, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Туреччина, Франція, Чехія, Чорногорія, Швеція;

- такі, що не закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок: Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Ірландія, Ісландія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Монако, Норвегія, Польща, Північна Македонія, Росія, Сан Марино, Словенія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Україна, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Швейцарія.

2) За способом регламентації права на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань:

- такі, що використовують позитивний спосіб: всі країни Європи, окрім Мальти і Нідерландів;

- такі, що використовують негативний спосіб: Мальта, Нідерланди.

6. Зроблено висновок, що європейські країни намагаються привести своє законодавство в сфері вираження поглядів до тих, які встановлені в основних міжнародних документах, передусім в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання. Акцентовано увагу на позитивному досвіді Швеції, яка може слугувати одним із найкращих прикладів в аспекті найширшого сприяння здійсненню кожним свого права на свободу вираження.

7. Встановлено, що незважаючи на наявність тих чи інших позитивних практик реалізації досліджуваного права, спостерігаються і негативні – намагання певним чином обмежити його реалізацію. Вказане стосується не лише країн Європи, але і світу загалом. Формально на підставі таких критеріїв умов правомірності обмеження реалізації досліджуваного права як-то геополітична ситуація, внутрішні чи зовнішні загрози національній безпеці, захист своїх громадян і суспільств, держави поступово просувають ідею обмежити реалізацію одного з найбільш цінних людських прав – права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (права на свободу вираження).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та подано нове вирішення наукової проблеми щодо конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що покладено в основу вироблення відповідних засад реалізації цього права з урахуванням зарубіжного досвіду, а також пропозицій та рекомендацій з удосконалення його конституційно-правового регулювання та практики застосування.

У результаті проведеного дослідження виявлено низку теоретичних та практичних проблем щодо предмета дослідження і підготовлено відповідні висновки та пропозиції, до основних з яких належать такі:

1. Виділено основні етапи становлення та розвитку в чинній Конституції України права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) закріплення права на свободу думки окремо від права на свободу слова і вільне вираження в будь-якій формі своїх поглядів і переконань; 2) скорочення переліку підстав для обмеження цього права; 3) закріплення права на свободу думки разом з правом на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; 4) виключення з тексту норми статті слів «будь-якої форми»; 5) розширення переліку підстав для обмеження вказаних свобод; 6) виключення з переліку підстав для обмеження такої підстави як «моральність населення».

Обґрунтовано, що конституційне право на свободу думки є гарантованою державою можливістю виразити / висловити своє власне відношення (свою точку зору) з будь-якого питання. Акцентовано увагу, що саме такий зміст було закладено у нього законодавцем при прийнятті чинної Конституції України.

2. Проаналізовано існуючі в юридичній науці підходи до визначення поняття права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, що дозволило сформулювати авторські визначення таких понять:

– конституційне право на свободу думки і слова – це гарантована державою можливість вільно висловлювати чи не висловлювати усно, письмово, друковано свою точку зору, ідеї щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної);

– конституційне право на свободу вираження своїх поглядів і переконань – це гарантована державою можливість вільно виражати чи не виражати свої погляди і переконання у будь-який спосіб, відмінний від усного, письмового чи друкованого.

Встановлено, що сутність конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань полягає в свободі публічно виразити своє власне відношення щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної).

3. Виявлено такі ознаки конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) належить всім особам, які знаходяться на території України, а не лише громадянам України; 2) є невідчужуваним правом, яке визнається і гарантується державою; 3) з його допомогою особа має можливість самовиразитися, пізнати істину; 4) є відносним правом – його реалізація може бути правомірно обмежена.

Виявлено такі структурні елементи конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: 1) вільно без жодного впливу формувати свою власну думку (точку зору), свої погляди і переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 2) безперешкодно дотримуватися своєї думки, погляду чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 3) мати та публічно висловлювати, виражати свою власну думку, погляди і переконання; 4) змінити свою думку, погляд чи переконання щодо істини (об'єктивної, абсолютної, відносної); 5) відмовлятися від публічного висловлення, вираження своєї думки, погляду чи переконання; 6) бути обмеженим у висловленні, вираженні своєї думки, погляду чи переконання відповідно до закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або

громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

4. Акцентовано, що гарантією здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є право на ефективні національні засоби юридичного захисту, а також право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

5. Акцентовано увагу, що регламентація нормами Конституції України обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань носить диференційований характер. Виділено такі підстави обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Надано їх характеристику, з'ясовано особливості.

Встановлено, що закріплені в частині третій статті 34 Конституції України підстави правомірного обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань потребують вироблення чітких умов та критеріїв для їх застосування.

Охарактеризовано такі умови правомірності обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань як: законність, легітимна мета та необхідність у демократичному суспільстві.

6. Виявлено та охарактеризовано такі стандарти Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на свободу думки і слова, на вільне

вираження своїх поглядів і переконань: 1) форма ідей та інформації захищається так само як і їх зміст; 2) межа допустимої критики щодо політиків та уряду ширша, порівняно з приватними особами; 3) межа допустимої критики щодо державних службовців ширша, порівняно з фізичними особами, але вужча порівняно з політиками; 4) оціночні судження, на відміну від фактів, не піддаються доведенню; 5) використання перебільшень та провокації є невід'ємною частиною журналістської свободи; 6) сприяння журналістом у поширенні тверджень, висловлених іншою особою під час інтерв'ю не може бути безумовною підставою для його покарання без наявності вагомих причин; 7) джерела інформації журналістів знаходяться під захистом проти викриття; 8) обов'язок преси полягає в поширенні інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес за умови дотримання відповідних меж; 9) свобода вираження поглядів включає в себе свободу художнього вираження; 10) використання різноманітних форм художнього вираження, зокрема сатири, при вираженні своїх поглядів гарантується; 11) правомірність обмежень права на свободу вираження поглядів встановлюється відповідністю критеріям «встановленості законом», «переслідування легітимної мети», «необхідності у демократичному суспільстві»; 12) необхідність у демократичному суспільстві встановлюється через наявність «нагальної суспільної необхідності».

Здійснено класифікацію вказаних стандартів на види за критерієм закріпленості в національному законодавстві України на: 1) такі, що закріплені в чинному законодавстві України; 2) такі, що не закріплені в чинному законодавстві України.

7. Аргументовано на основі аналізу вітчизняної правотворчої та правозастосовчої практики твердження, що, загалом, спостерігаються позитивні тенденції щодо врахування стандартів ЄСПЛ. Водночас у непоодиноких випадках спостерігається поверхневе їх розуміння, що з одного боку проявляється у відсутності їхнього закріплення у національному законодавстві, а з іншого – у частковому формальному їх застосуванні, навіть

зважаючи на те, що рішення Європейського суду з прав людини є джерелом права в Україні.

8. Уточнено поняття конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань – це комплекс взаємопов'язаних елементів, за допомогою яких створюються умови для правомірного здійснення права особи на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Виявлено такі структурні елементи конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: конституційні норми, що закріплюють право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; правові акти: нормативно-правові, які є зовнішньою формою виразу і закріплення цих норм; саме конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, його зміст, структура та гарантії здійснення; діяльність особи із здійснення свого права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; обмеження реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; суб'єктів – органи державної влади, місцевого самоврядування, їхні службові та посадові особи; інтерпретаційно-правові акти, які містять роз'яснення змісту правових норм; акти застосування норм права (індивідуально-правові); юридичні факти.

9. Встановлено відсутність єдиного підходу серед європейських країн щодо регулювання вказаного права. Класифіковано конституції країн Європи за такими ознаками на такі види:

1) За об'єктом захисту:

– такі, що захищають свободу думки / вираження думки: Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Греція, Грузія, Іспанія, Молдова, Північна Македонія, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Туреччина, Україна, Хорватія;

– такі, що захищають свободу слова: Азербайджан, Грузія, Кіпр, Північна Македонія, Росія, Словаччина, Словенія, Україна;

– такі, що захищають свободу поглядів / вираження поглядів: Австрія, Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Грузія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Молдова, Монако, Німеччина, Норвегія, Польща, Румунія, Сан Марино, Сербія, Словаччина, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швейцарія, Швеція;

– такі, що захищають свободу переконань / вираження переконань: Білорусь, Грузія, Естонія, Ірландія, Литва, Північна Македонія, Румунія, Україна;

– такі, що захищають свободу ідей / вираження ідей: Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Франція.

2) Залежно від того чи закріплено право на свободу думки як самостійне суб'єктивне конституційне право або як структурний елемент іншого суб'єктивного конституційного права:

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу слова» та / або з «правом на свободу вираження (поглядів)»: Азербайджан, Молдова, Росія, Туреччина, Хорватія;

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» в одній нормі з «правом на свободу совісті / релігії / віросповідання»: Вірменія, Боснія і Герцеговина, Словаччина, Північна Македонія, Бельгія, Монако;

– такі, що закріплюють «право на свободу думки» одночасно і з «правом на свободу слова / вираження», і з «правом на свободу совісті / релігії»: Сербія, Грузія.

3) За закріпленням форм вираження та/або способів розповсюдження поглядів / думок:

– такі, що закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок: Австрія, Болгарія, Греція, Грузія, Данія, Естонія, Італія, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Молдова, Нідерланди, Німеччина,

Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Туреччина, Франція, Чехія, Чорногорія, Швеція;

– такі, що не закріплюють форми вираження та / або способи розповсюдження поглядів / думок: Албанія, Андорра, Бельгія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Вірменія, Ірландія, Ісландія, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Монако, Норвегія, Польща, Північна Македонія, Росія, Сан Марино, Словенія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Україна, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Швейцарія.

4) За способом регламентації права на свободу думки і слова, на вільне вираження поглядів і переконань:

– такі, що використовують позитивний спосіб: всі країни Європи, окрім Мальти і Нідерландів;

– такі, що використовують негативний спосіб: Мальта, Нідерланди.

10. Розроблені такі пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення законодавства України:

1) привести український переклад Загальної декларації прав людини (ст. 19), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 10) у відповідність до їх офіційних текстів;

2) прийняти спеціальний закон – Закон України «Про право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», в якому:

1) визначити основні терміни і поняття відповідно до ст. 34 Конституції України, зокрема: «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань», «територіальна цілісність», «заворушення», «інформація, одержана конфіденційно» та ін.; 2) визначити чіткі умови та критерії, за наявності яких можуть застосовуватися обмеження, встановлені в частині третій статті 34 Конституції України; 3) закріпити умови правомірності обмеження реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: законність, легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві.

Вперше здійснене системне, комплексне дослідження суспільних відносин, які виникають у процесі реалізації конституційного права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, дозволило розробити засади реалізації цього права, обґрунтувати та аргументувати пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання та практики його реалізації.

Достовірність всіх наукових положень, висновків, рекомендацій підтверджується їх апробацією у вигляді: публікацій у наукових фахових виданнях України та зарубіжних країн, представленням на науково-практичних конференціях, обґрунтуванням конкретних пропозицій щодо внесення змін до законодавства України.

Обґрунтовані в цьому дослідженні положення, висновки, пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідній роботі, нормопроектній, правотворчій діяльності, у правозастосуванні, в навчальному процесі, в процесі практичного навчання, в просвітницькій роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абид Хуссейн. Вопрос о правах человека применительно к лицам, подвергаемым задержанию или тюремному заключению в какой бы то ни было форме: доклад Специального докладчика по вопросам о поощрении и защите права на свободу убеждений и их свободное выражение (представленный в соответствии с резолюцией 1993/45 Комиссии по правам человека ООН на 51-й сессии Комиссии по правам человека ООН 19.12.1994 г.). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G94/750/78/PDF/G9475078.pdf?OpenElement> (дата звернення: 05.06.2019).
2. Азербайджан: необходимость в большей свободе выражения мнений, в большем количестве адвокатов и рабочих мест для беженцев. URL: <https://www.coe.int/ru/web/portal/-/azerbaijan-needs-more-freedom-of-speech-more-lawyers-and-more-jobs-for-refugees> (дата звернення: 12.07.2019).
3. Алисиевич Е. С. Толкование норм конвенции Совета Европы о защите прав человека и основных свобод как правомочие Европейского суда по правам человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. 20 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003260874> (дата звернення: 01.08.2019).
4. Алтухова Г. А. Средства массовой информации в Российской Федерации: конституционно-правовые основы деятельности: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 151 с.
5. Альберда Т. Г. Механізм як загальнонаукова і правова категорія («правовий механізм»). *Молодий вчений*. 2013. № 2 (02). С. 64–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2013_2%2802%29__13 (дата звернення: 30.09.2019).
6. Андрианов К. До питання про юрисдикцію Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2000. № 8. С. 46–51.
7. Андрианов К. В. Роль контрольного механізму Конвенції про захист прав і основних свобод людини в процесі реалізації її норм: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 18 с.

8. Андрієвська О. В. Конституційно-правові обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 240 с.
9. Арутюнян Г. Г. Конституціоналізм: уроки, виклики, гарантії: сб. обраних публікацій і виступлень на міжнародних форумах, присвячених даній проблематиці. Київ: Логос, 2011. 308 с.
10. Баглай М. В. Конституційне право Російської Федерації: підручник для вузів. 6-е изд., измен. и допол. Москва: Норма, 2007. 784 с. URL: <http://krasinskiy.ru/Baglai1.pdf> (дата звернення: 20.09.2019).
11. Барнич К. І. Допустимі межі обмеження свободи вираження. *Закарпатські правові читання*: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 11–13 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. Я. Рогача, Я. В. Лазура, М. В. Савчина; Ужгородський національний університет. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 1. С. 23–28.
12. Барнич К. І. Конституційне право на свободу думки: проблемні аспекти. *International scientific and practical conference devoted to the celebration of 5th anniversary of Visegrad Journal on Human Rights «Development of legal science: choice mechanisms and priorities implementation»*: conference proceedings (June 7–8, 2019). Snina: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 112–115.
13. Барнич К. І. Поняття та структура конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Конституційно-правові академічні студії*. 2019. Вип. 2. С. 7–14.
14. Барнич К. І. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: короткий історичний екскурс закріплення у Конституції України 1996 року. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 20. С. 54–61.
15. Барнич К. І. Право на свободу думки і слова, свободу вираження поглядів і переконань в конституціях України та європейських держав:

порівняльно-правовий аналіз. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 4 (volume 3). P. 18–23.

16. Барнич К. І. Реалізація права на свободу вираження: досвід окремих європейських країн. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 25. С. 19–25.

17. Барнич К. І. Реалізація права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: стандарти Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2019. № 57. С. 35–39.

18. Барнич К. І. Свобода художнього вираження поглядів: вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на судову практику України. *Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання*. 2018. № 5. С. 64–67.

19. Барнич К. І. Теоретико-правові аспекти права на свободу слова. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 02–03 серп. 2019 р.)*. Харків: Східноукраїнська наук. юрид. орг-ція, 2019. С. 31–33.

20. Башаратьян М. К. Система конституционных прав и свобод граждан Российской Федерации в сфере деятельности средств массовой информации: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2007. 205 с.

21. Бедь В. В. Конституційно-правові аспекти реалізації права людини на свободу совісті та віровизнання: монографія. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр «УУБА-КаУ», 2010. 278 с.

22. Безсонова М. В. Конституційне право на звернення до міжнародних правозахисних інституцій: проблеми теорії і практики: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 237 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Bezsonova/d_Bezsonova.pdf (дата звернення: 18.09.2019).

23. Бемянская О. В. Механизм непосредственной реализации прав и свобод личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2003. 26 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01002646473> (дата звернення: 02.08.2019).
24. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 228 с.
25. Буроменський М. Європейський кодекс свободи та демократії. *Право України*. 2010. № 10. С. 89–97.
26. Буткевич В. Європейська конвенція з прав людини і основних свобод: генеза намірів і права. *Право України*. 2010. № 10. С. 60–88.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/mode/2up> (дата звернення: 20.04.2019).
28. Величинская Ю. Н. Свобода общественного мнения как конституционно-правовая категория: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2016. 214 с.
29. Вирок Деснянського районного суду міста Чернігова від 24.09.2018 р. (справа № 750/2467/18). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77145570#> (дата звернення: 05.05.2019).
30. Висновок № 18 (2015) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про місце судової влади та її відносини з іншими гілками влади в сучасних демократіях. *Документи Консультативної ради європейських суддів*: офіц. видання = Documents of the Consultative Council of European Judges / упоряд. А. О. Кавакін. Київ: Ін Юре, 2015. С. 734–764. URL: http://www.vru.gov.ua/content/file/Opinion_1-18.pdf (дата звернення: 01.10.2019).

31. Вплив ЗМІ на суди став критичним, а довіру до суду слід завойовувати постійно. *Вища рада правосуддя*: веб-сайт. URL: http://www.vru.gov.ua/mass_media/1175 (дата звернення: 10.07.2019).
32. Гвоздєв В. М. Проблема й поняття свободи преси: сутність, зміст, структура: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 20 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2004/04gvmszs.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 02.07.2018).
33. Гетьман В. П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України. Київ: Б. в., 1996. 127 с.
34. Горшков М. К. Общественное мнение: История и современность. Москва: Политиздат, 1988. 383 с.
35. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2019. 416 с.
36. Гров'є К. Вісім слів, які змінили наш спосіб мислення. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-cul-39421188> (дата звернення: 30.09.2019).
37. Декларация Комитета министров Совета Европы о свободе политической дискуссии в СМИ. 12.02.2004 г. URL: http://cyberpeace.org.ua/files/ii_e_11.pdf (дата звернення: 01.09.2019).
38. Дешко Л. М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій: монографія. Ужгород, 2016. 486 с.
39. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/1148 від 06 липня 2016 року про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та інформаційних систем на території Союзу: міжнар. документ від 06.07.2016 р. № 2016/1148. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-16/ed20160706#n122 (дата звернення: 14.06.2019).
40. Довнар Н. К вопросу о критериях ограниченной свободы слова в международном праве и законодательстве Республики Беларусь. *Белорусский*

журнал международного права и международных отношений. 1999. № 4. URL: <http://evolutio.info/ru/beljournal/1999-4/1999-4-dovnar> (дата звернення: 01.09.2019).

41. Донченко О. П. Свобода як категорія права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2010. 18 с. URL: <http://hdl.handle.net/11300/887> (дата звернення: 07.08.2019).

42. Дубровина М. А. Защита конституционного права на свободу мысли и слова в современной России: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2007. 208 с.

43. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217А(III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 23.09.2019).

44. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.

45. Замечание общего порядка № 34 (2011) Комитета по правам человека ООН «Статья 19. Свобода мнений и их выражения». URL: <https://undocs.org/ru/CCPR/C/GC/34> (дата звернення: 10.12.2018).

46. Захара И. С. Свобода слова и свобода мысли: метафизика и диалектика. *Мировоззренческие и философско-методологические основания инновационного развития современного общества: Беларусь, регион, мир*: материалы междунар. науч. конф. (г. Минск, 05–06 нояб. 2008 г.) / Институт философии НАН Беларуси. Минск: Право и экономика. С. 77–83. URL: <https://bookucheba.com/sotsialnaya-filosofiya-knigi/svoboda-slova-svoboda-myisli-metafizika-28158.html> (дата звернення: 12.10.2019).

47. Звіт про незалежність та неупередженість суддів у державах – членах Ради Європи за 2017 рік. URL: <https://rm.coe.int/ccje-bu-2017-11e-07-02-2018-docx-uk-edited-ak/16807bee35> (дата звернення: 04.06.2019).

48. Звіти про здійснення правосуддя Верховним Судом. *Судова влада України*: веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/sud_statistika/ (дата звернення: 06.09.2019).
49. Зимненко Б. Л. Решения Европейского суда по правам человека и правовая система Российской Федерации. *Московский журнал международного права*. 2004. № 2 (54). С. 73–88.
50. Зоренко Д. С. Щодо вживання понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканість» у назві статті 110 Кримінального кодексу України. *Форум права*: електрон. наук. фахове видання. 2017. № 2. С. 59–65. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_2_11.pdf (дата звернення: 15.09.2019).
51. Кампо В., Савчин М., Сергієнко Н. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конституційний Суд України (окремі аспекти міжнародно-конформного тлумачення Конституції України). *Право України*. 2010. № 10. С. 186–198.
52. Киричѐк Е. В. Конституционные права и свободы человека и гражданина в России: теория и практика, история и современность, проблемы и перспективы: монография. 2-е изд., перераб. и допол. Тюмень: Филиал Московского ин-та гос. управления и права в Тюменской области, 2014. 242 с.
53. Кириченко Ю. В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: дис. ... д-ра юрид. наук. Ужгород, 2018. 512 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/16223> (дата звернення: 07.08.2019).
54. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
55. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. документ від 04.11.1950 р. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 06.06.2019).

56. Конституции государств Азии: в 3 т. / под ред. Т. Я. Хабриева; Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. Москва: Норма, 2010. Т. 3: Дальний Восток. 1040 с.
57. Конституционные преобразования в Украине: история, теория и практика: монография / А. Р. Крусян, В. Н. Шаповал и др.; под ред. М. Ф. Орзиха. Киев: Юринком Интер. 2013. 512 с.
58. Конституция Азербайджанской Республики. URL: <http://www.constcourt.gov.az/laws/26> (дата звернення: 20.05.2019).
59. Конституция Республики Армения. URL: <https://www.president.am/ru/constitution-2015/> (дата звернення: 16.08.2019).
60. Конституция Республики Беларусь. URL: <http://www.kc.gov.by/ru/main.aspx?guid=1611#r2> (дата звернення: 16.08.2019).
61. Конституция Республики Молдова. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30390931#pos=259;-59 (дата звернення: 05.05.2019).
62. Конституция Российской Федерации. URL: http://pravo.gov.ru/export/sites/default/konstituciya/Konst_2011.pdf (дата звернення: 05.05.2019).
63. Конституция Эстонской Республики. URL: <https://www.eesti.ee/ru/estonskaa-respublika/konstitucia-estonskoj-respubliki/i-obsie-polozenia/> (дата звернення: 16.08.2019).
64. Конституційне право зарубіжних країн: навч. посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; за заг. ред. В. О. Ріяки. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/Konst-foreign.pdf (дата звернення 15.09.2019).
65. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Укр. центр правничих студій, 1999. 376 с.
66. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посібник / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан та ін.; за заг. ред.

М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова; тех. ред. Ю. Д. Батан. Одеса: Юрид. літ., 2017. 256 с.

67. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2008. 252 с.

68. Конституція України від 26.06.1996 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1. Спец. випуск. Ст. 2598.

69. Конституція України: наук.-практ. коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. академія правових наук України. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/r61.pdf> (дата звернення: 05.07.2019).

70. Кормич Б. А. Інформаційне право: підручник. Харків: БУРУН і К., 2011. 334 с.

71. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2004. 42 с.

72. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Голос України*. 2001. № 107.

73. Крусян А. Р. Конституційно-правова свобода людини як мета сучасного конституціоналізму. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. праць / редкол.: С. В. Ківалов (гол. ред.), В. М. Дрьомін (заст. гол. ред.), Ю. П. Аленін та ін.; відпов. за вип. В. М. Дрьомін; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2009. Т. 8. С. 125–136. URL: <http://hdl.handle.net/11300/951> (дата звернення: 07.08.2019).

74. Крюков О., Радченко О. Еволюція становлення конституційних гарантій свободи інформації: історико-компаративний аналіз. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011. № 2 (6). С. 126–138. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2011-2/doc/3/06.pdf> (дата звернення: 21.05.2019)

75. Кудрявцев В. Н. Свобода слова / Российская академия наук. Москва: Наука, 2006. 200 с.
76. Курей М. Свобода слова і вираження. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n32texts/cooray.htm> (дата звернення: 12.10.2019).
77. Курко М. Н. Забезпечення прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 5–9.
78. Мадатли Л. Испытание для свободы слова в Азербайджане: проблемы и перспективы. *EHRAC Бюллетень*. Зима 2010. Вып. 2 (7). С. 1–3. URL: <http://ru.ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2014/11/EHRAC-Bulletin-14-27-RUS-ONLINE.pdf> (дата звернення: 13.02.2018).
79. Мала енциклопедія конституційного права / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького; Київський університет права НАН України. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. 462 с.
80. Мандат Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение: резолюция 7/36 Совета по Правам Человека ООН от 28.03.2008 г. URL: http://ap.ohchr.org/documents/R/HRC/resolutions/A_HRC_RES_7_36.pdf (дата звернення: 22.06.2019).
81. Международные акты о правах человека: сб. документов / сост. и авт. вступ. ст. В. А. Карташкин, К. А. Лукашева; Комиссия по правам человека при Президенте Российской Федерации, Ин-т государства и права РАН. 2-е изд., допол. Москва: Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. 911 с.
82. Мельник Р. С. Право на мирні зібрання. Законодавство. Коментар. Судова практика. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 240 с.
83. Мельничук О. Ф. Реалізація прав людини на освіту: сутність та механізм. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 3. С. 23–29.
84. Мироненко О. М. Історія Конституції України. Київ: Ін Юре, 1997. 60 с.

85. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник для вузов. 14-е изд., перераб. и допол. Москва: Юстицинформ, 2008. 331 с.
86. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 01.08.2019).
87. Москальчук К. М. Конституційне право доступу громадян України до служби в органах місцевого самоврядування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 20 с. URL: <http://hdl.handle.net/11300/1774> (дата звернення: 01.07.2019).
88. Муратов М. Я. Право на свободу слова: история и современность: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 177 с.
89. Настечко К. О. Право на свободу думки і слова в контексті євроінтеграції України. *Європейські студії та право*. 2011. № 1 (3). С. 39–50.
90. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.
91. Николаев А. М. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод: конституционно-правовой механизм реализации в Российской Федерации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2012. 44 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01005016820> (дата звернення: 20.12.2018).
92. Новіков В. В., Боровікова В. С. Про механізм реалізації прав і свобод людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 45–56. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyku/nvsy/nvsy_03_2018/07.pdf (дата звернення: 28.09.2019).
93. Нудненко Л. О. Деякі проблеми змісту та реалізації конституційного права на свободу слова. *Право України*. 2012. № 8. С. 100–113.

94. О массовой информации: Закон Республики Армения от 13.12.2003 г. URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=62084> (дата звернення: 02.10.2019).

95. О регулировании осуществления прав и свобод человека в Азербайджанской Республики: Конституционный Закон Азербайджанской Республики от 24.12.2002 г. URL: <http://www.constcourt.gov.az/legislation/34> (дата звернення: 20.05.2019).

96. Об информировании общества: Закон Литовской Республики = Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas от 02.07.1996 г. № I-1418. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalActEditions/TAR.065AB8483E1E?faces-redirect=true> (дата звернення: 14.06.2019).

97. Окрема думка судді Буценка А. П. до постанови колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 лютого 2019 року у справі № 653/1302/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80396348> (дата звернення: 15.04.2019).

98. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. Київ: Алерта, КНТ, Центр навчальної літ., 2008. 472 с.

99. Орзіх М. П., Єзеров А. А. Конституція України діє, конституційні перетворення тривають (до 15-ї річниці Конституції України). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. 10. С. 28–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2011_10_5 (дата звернення: 19.09.2019).

100. Орлова О. В. Социально-правовой механизм реализации и защиты прав и свобод личности в гражданском обществе. *Государство и право*. 2008. № 7. С. 71–75.

101. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 4. Ст. 19.
102. Переверзев А. А. Основания ограничения конституционных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ставрополь, 2006. 23 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003257985> (дата звернення: 07.08.2019).
103. Печончик Т. І. Концепт «свобода слова» та його вербалізація в сучасному українському мас-медійному дискурсі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.
104. План дій для України на 2018–2021 рр.: ухвалений Комітетом міністрів Ради Європи 21.02.2018 р. (CM/Del/Dec(2018)1308/2.1bisc). URL: <https://rm.coe.int/coe-action-plan-for-ukraine-2018-2021-ukr/1680925bec> (дата звернення: 06.08.2019).
105. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 528 с.
106. Порівняльна таблиця проектів Конституції: схвалена Верховною Радою України у першому читанні 04.06.1996 р. та доопрацьована Тимчасовою спеціальною комісією до другого читання з урахуванням зауважень і пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи. URL: <http://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/tab1/tab10002.htm> (дата звернення: 20.08.2019).
107. Порівняльна таблиця текстів проектів Конституції України: схвалена Конституційною комісією 11.03.1996 р. та доопрацьована тимчасовою Спеціальною комісією. URL: <http://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/rozdil/index.html> (дата звернення: 23.09.2019).
108. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.08.2019 р. (провадження № 11-312сап19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*:

база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84941738> (дата звернення: 17.10.2019).

109. Постанова Верховного Суду від 11.07.2019 р. (справа № 757/29455/16-ц). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82997218> (дата звернення: 20.07.2019).

110. Постанова Верховного Суду від 14.03.2019 р. (справа № 9901/34/19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81013341> (дата звернення: 10.07.2019).

111. Постанова Верховного Суду від 19.06.2019 р. (справа № 665/263/17). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82703083> (дата звернення: 10.07.2019).

112. Постанова Верховного Суду від 20.05.2019 р. (справа № 591/7099/16-ц). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82119183> (дата звернення: 10.06.2019).

113. Постанова Верховного Суду від 26.02.2019 р. (справа № 653/1302/15-к). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80224185> (дата звернення: 15.04.2019).

114. Постанова Верховного Суду від 28.02.2018 р. (справа № 826/28278/15). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72605151> (дата звернення: 08.08.2018).

115. Права человека: учебник для вузов / Т. А. Васильева и др.; отв. ред. Е. А. Лукашева; Комиссия по правам человека при Президенте Российской Федерации, Ин-т государства и права РАН. Москва: НОРМА, 2003. 560 с.

116. Президент Литвы: законопроект о запретной информации подлежит исправлению. URL: <https://www.lrt.lt/naujienos/novosti/17/240068/prezident-litvy-zakonoprojekt-o-zapretnoi-informatsii-podlezhit-ispravleniiu> (дата звернення: 14.06.2019).

117. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 26.11.2018 р. № 393/2018. *Голос України*. 2018. 28 лист. (№ 226).

118. Про ветеринарну медицину: Закон України від 25.06.1992 р. № 2498-XII. *Голос України*. 1992. 24 лип.

119. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 р. № 4061-VI. *Голос України*. 2011. 10 груд. (№ 234).

120. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *Голос України*. 2006. 05 квіт. (№ 62).

121. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України: Закон України від 05.02.2015 р. № 159-VIII. *Голос України*. 2015. 04 квіт. (№ 61).

122. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 р. № 2680-VIII. *Голос України*. 2019. 20 лют. (№ 34).

123. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 05 червня 2019 р. № 594: постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 р. № 712. *Законодавство України*: база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/712-2019-%D0%BF> (дата звернення: 09.10.2019).

124. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. *Голос України*. 2011. 09 лют. (№ 24).

125. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 р. № 2782-XII. *Голос України*. 1992. 08 груд.

126. Про затвердження Положення про конкурсну комісію з проведення конкурсу на зайняття посад працівників Державного бюро розслідувань: наказ Державного бюро розслідувань; положення від 26.07.2019 р. № 177. *Законодавство України*: база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0942-19> (дата звернення: 14.09.2019).

127. Про затвердження Положення про Наглядову раду Координаційного центру з надання правової допомоги: наказ Міністерства юстиції України; положення від 14.08.2019 р. № 2551/5. *Законодавство України*: база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0932-19> (дата звернення: 09.10.2019).

128. Про інформаційні агентства: Закон України від 28.02.1995 р. № 74/95-ВР. *Законодавство України*: база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.07.2019).

129. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. *Голос України*. 1992. 13 лист.

130. Про Концепцію нової Конституції України: постанова Верховної Ради Української РСР від 19.06.1991 р. № 1213-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-12> (дата звернення: 19.09.2019).

131. Про національну безпеку України: аналіз Закону України / Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/analiz-zakonu-ukrajiny-pro-natsionalnu-bezpeku-ukrajiny/> (дата звернення: 08.09.2018).

132. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Голос України*. 2018. 07 лип. (№ 122).

133. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. № 771/97-ВР. *Голос України*. 1998. 03 лют.

134. Про рекламу: Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. *Голос України*. 1996. 25 лип.

135. Про створення Тимчасової спеціальної комісії по опрацюванню проекту Конституції України: постанова Верховної Ради України від 05.05.1996 р. № 169/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 02.09.2019).

136. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: постанова Верховного Суду України від 27.02.2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09 (дата звернення: 20.08.2019).

137. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 04.03.2019).

138. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-XII. *Голос України*. 1994. 22 лют. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12> (дата звернення: 02.10.2019).

139. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посібник / Н. В. Аніщук, М. В. Афанасьєва, Н. М. Бакаянова та ін.; за заг. ред. А. Р. Крусян та А. А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с. (Серія: «Проблеми сучасної конституціоналістики». Вип. 4: Конституційне гуманітарне право).

140. Проект Конституції України: прийнятий в першому читанні. URL: http://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/pershe_chytannya_96.html (дата звернення: 20.08.2019).

141. Проект нової Конституції України (у редакції від 01.07.1992 р.): винесений на всенародне обговорення. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2525-12> (дата звернення: 19.09.2019).

142. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина: навч. посібник. Київ: КНТ, 2009. 232 с.

143. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2008. 48 с.

144. Рабінович П. Загальна теорія права та держави. Київ, 2001. 123 с.

145. Рабінович П. Універсальний канон людських прав. *Право України*. 2018. № 9. С. 109–123.

146. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. 10-те вид., допов. Львів: Край, 2008. 224 с.

147. Рабінович П. М., Соловйов О. В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України* / редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. Київ, 2014. Вип. 28. 208 с. (Серія I: «Дослідження та реферати»).

148. Радченко О. В. Родові ознаки категорії «механізм» в соціальних науках. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 3. С. 19–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_3_5 (дата звернення: 15.07.2019).

149. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 20 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення: 10.10.2019).

150. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / Е. В. Аграновская, Н. В. Витрук, Л. Н. Завадская и др.; отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва: Наука, 1983. 264 с.

151. Рекомендація Rec(2004)5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини: міжнар. документ від 12.05.2004 р. № Rec(2004)5. *Законодавство України: база даних*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_574 (дата звернення: 15.03.2019).

152. Репецький В. М., Лисик В. М., Микієвич М. М. Міжнародне публічне право: підручник. Київ: Знання, 2011. 437 с.

153. Рихтер А. Г. Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики: учеб. пособие. Москва: Издание ЮНЕСКО, 2011. 360 с.

154. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сердюка Валерія Анатолійовича про офіційне тлумачення положення частини першої статті 7 Цивільного

кодексу Української РСР (справа про поширення відомостей) від 10.04.2003 р. № 8-рп/2003. *Законодавство України*: база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-03> (дата звернення: 01.06.2019).

155. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 01.06.2016 р. № 2-рп/2016. *Законодавство України*: база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16> (дата звернення: 01.02.2019).

156. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005. *Голос України*. 2005. 04 лист. (№ 209).

157. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 01.07.2019 р. (справа № 826/19448/16). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82855653#> (дата звернення: 03.08.2019).

158. Рішення Першого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Байшева Павла Вікторовича, Бурлакової Ольги Олександрівни, Даць Ірини Вільямівни, Дедковського Вячеслава Вікторовича, Желізняка Михайла Васильовича, Кожухарової Людмили Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами; від 12.07.2019 р. № 5-р(І)/2019. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 5. С. 7.

159. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 20.09.2019 р. (справа № 560/2563/19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84401478#> (дата звернення: 25.09.2019).

160. Рішення Шевченківського районного суду м. Чернівці від 12.04.2018 р. (справа № 727/8977/17). *Єдиний державний реєстр судових рішень*: база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73544783> (дата звернення: 16.05.2019).

161. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.

162. Сальвіа М. Д. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 годы / пер. с фр. А. А. Жукова, Г. А. Пашковский; науч. ред. и предисл. Ю. Ю. Берестнев; Ассоциация юридический центр. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 1071 с.

163. Саудаханов М. В., Егоров С. А. Реализация права граждан на свободное использование своих способностей для занятия предпринимательством: понятие и содержание. *Вестник Московского университета МВД России*. 2014. № 3. С. 38–44. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/realizatsiya-prava-grazhdan-na-svobodnoe-ispolzovanie-svoih-sposobnostey-dlya-zanyatiya-predprinimatelstvom-ponyatie-i-soderzhanie> (дата звернення: 20.09.2019).

164. Селіванов В. Право як сфера свободи. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 1 (24). С. 17–32.
165. Сиваченко А. Н. Конституционно-правовой механизм реализации избирательных прав граждан в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2012. 22 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01005017620> (дата звернення: 15.07.2019).
166. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
167. Слинько Т. Н. Становление и развитие права на свободу мысли и слова. *BAKI UNIVERSITETİNİN XƏBƏRLƏRİ. Sosial-siyasi elmlər seriyası*. 2014. № 2. С. 28–35. URL: <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%20%202014%20%202/3%20%20%20%D0%A2.%D0%9D.%D0%A1%D0%9B%D0%98%D0%9D%D0%AC%D0%9A%D0%9E.pdf> (дата звернення: 22.01.2019).
168. Слінько Т. М. Гарантування свободи вираження поглядів як цінності демократичного суспільства. *Від громадянського суспільства – до правової держави: тези доповідей XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квіт. 2017 р.)*. Харків. 2017. С. 198–203. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15201/1/Slinko_198-203.pdf (дата звернення: 05.04.2019).
169. Слінько Т. М., Міць А. М. Проблеми реалізації права на свободу слова в інформаційних інтернет-джерелах. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 142. С. 22–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_142_4 (дата звернення: 06.05.2019.)
170. Соловйов О. Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права в Україні: деякі проблемні аспекти. *Право України*. 2010. № 10. С. 207–214.
171. Сорока О. О. Реалізація практики Європейського Суду з прав людини у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 254 с.
172. Сташків Н. Авторитет правосуддя VS свобода вираження поглядів (практика Європейського суду з прав людини). *Актуальні проблеми*

правознавства. 2018. Вип. 3 (15). С. 45–52. URL: <http://appj.tneu.edu.ua/index.php/appj/article/view/303> (дата звернення: 06.05.2019).

173. Стенограма обговорення Конституції України на сесії Верховної Ради України (засідання сто четверте). URL: <http://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/stenohramy/25069604.html> (дата звернення: 19.09.2019).

174. Стенограма обговорення Конституції України на сесії Верховної Ради України (засідання сто п'яте). URL: <http://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/stenohramy/26069605.html> (дата звернення: 19.09.2019).

175. Судебная практика Европейского Суда по правам человека по свободе выражения мнения и свободе информации / под ред Г. Ю. Араповой. Воронеж: ООО Фирма «Элист», 2012. Т. 8. 284 с. URL: <https://mmdc.ru/files/books/ECHR-Vol.8.pdf> (дата звернення: 14.02.2019).

176. Тарасова А. Г. Юридические процедуры и реализация прав человека: теоретико-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2012. 29 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01005042506> (дата звернення: 15.07.2019).

177. Тацій В. Імплементация європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України. *Право України*. 2010. № 10. С. 48–59.

178. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и допол. Москва: Юристъ, 2002. 776 с.

179. Теорія держави та права: навч. посібник / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. URL: https://www.naiau.kiev.ua/files/kafedru/tdp/navch_pos_tdp.pdf (дата звернення: 07.07.2019).

180. Терлецький Д. С. Стандарти здійснення права на свободу думки і слова в практиці Європейського суду з прав людини. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції:*

матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 т. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.) / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса: Юрид. літ., 2016. Т. 1. С. 265–267. URL: <http://hdl.handle.net/11300/7543> (дата звернення: 13.02.2018).

181. Тітко Е. В. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів в інтересах захисту національної безпеки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: «Економіка і право»*. 2012. Вип. 17. С. 162–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2012_17_27 (дата звернення: 13.02.2019).

182. Тітко Е. В. Правомірне обмеження свободи вираження поглядів: досвід Європейського Суду з прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 20 с.

183. Тітко Е. В. Стандарти та розуміння права на свободу вираження поглядів на теренах України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 393–398. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_4_97 (дата звернення: 01.08.2019).

184. Глумачний словник сучасної української мови / уклад.: Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко; за ред. В. С. Калашника. Харків: Белкар-книга, 2005. 800 с.

185. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: учеб. пособие. Харьков: Фолио: Райдер, 1998. 292 с.

186. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография. Харьков: Факт, 2000. 608 с.

187. Туманов В. А. Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности. Москва: НОРМА, 2001. 295 с.

188. Уваров В. Г. Міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України: монографія. Харків: НікаНова, 2014. 416 с.

189. Угода між Авіаційною Адміністрацією Азербайджанської Республіки та Авіаційною Адміністрацією України про визнання відповідності організацій з технічного обслуговування авіаційної техніки:

міжнар. документ від 23.06.2004 р. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/031_064 (дата звернення: 14.06.2019).

190. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Кіпр про повітряне сполучення: міжнар. документ від 08.11.2012 р. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/196_024 (дата звернення: 14.06.2019).

191. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про повітряне перевезення: міжнар. документ від 12.03.2013 р. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_197 (дата звернення: 14.06.2019).

192. Угода про технічні бар'єри в зоні вільної торгівлі: міжнар. документ від 20.06.2000 р. *Законодавство України*: база даних. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_a48/ed20060629/find?text=%D1%F2%E0%ED%E4%E0%F0%F2 (дата звернення: 14.06.2019).

193. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник. Київ: Ліра-К, 2016. 616 с.

194. Фокин Н. И. Экономический словарь неэкономических понятий. Издательские решения. 2016. 432 с. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=MulNDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 30.09.2019).

195. Фокіна М. О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 229 с.

196. Члевик О. В. Свобода як категорія конституційного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 20 с.

197. Шаклеин Н. И. Ограничение прав и свобод человека в Российской Федерации: конституционно-правовые вопросы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. 26 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003266085> (дата звернення: 10.10.2019).

198. Шаповал В. М. Конституція Французької Республіки. Київ: Москаленко О. М., 2018. 56 с.

199. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія. Київ: Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с. URL: http://aspirant.at.ua/Books/shapoval_suchasnij_konstitucionalizm_2005.pdf (дата звернення: 09.09.2019).
200. Шевчук С. Прецедентне право Європейського суду з прав людини та доктрина *stare decisis*. *Право України*. 2010. № 10. С. 147–157.
201. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. 3-тє вид. Київ: Реферат, 2010. 848 с.
202. Шундигов К. В. Правовые механизмы: основы теории. *Государство и право*. 2006. № 12. С. 12–21.
203. Щодо забезпечення дії принципу верховенства права, захисту прав і свобод людини та громадянина, утвердження й забезпечення яких є головним обов'язком держави: рішення Ради Суддів України від 18.05.2018 р. № 22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/vr022414-18/sp:max15> (дата звернення: 01.02.2019).
204. Эктумаев А. Б. Свобода слова в Российской Федерации: конституционно-правовое исследование: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Тюмень, 2012. 25 с. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01005017765> (дата звернення: 12.10.2019).
205. Эктумаев А. Б. Сущность права на свободу слова. *Молодой ученый*. 2011. № 8. Т. 2. С. 65–70. URL: <https://moluch.ru/archive/31/3603/> (дата звернення: 13.10.2019).
206. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ им. А. А. Жданова, 1976. 285 с.
207. Ярмол Л. В. Загальнотеоретична характеристика співвідношення свободи вираження поглядів та свободи вираження думки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2016. № 855. С. 291–300.

208. Ярмол Л. В. Поняття, значення, види поглядів та уявлень людини (теоретико-правове дослідження). *Держава та регіони. Серія: «Право»*. 2017. № 4 (58). С. 8–14.

209. Ярмол Л. В. Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (теоретико-правове дослідження): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 464 с.

210. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): монографія / редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін.; Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія 1: «Дослідження та реферати». Львів, 2006. Вип. 8. 192 с.

211. *Affaire Alves Da Silva c. Portugal (Requête no 41665/07)* 20.10.2009. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95154> (дата звернення: 20.08.2019).

212. *African Charter On Human And Peoples` Rights*. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf (дата звернення: 01.08.2019).

213. *Amendments To Lithuanian Law Threaten Freedom Of Expression*. URL: <https://hrmi.lt/en/visuomenes-informavimo-istatymo-pataisos-kelia-gresmesaviraikos-laisvei-lietuvoje/> (дата звернення: 14.10.2019).

214. *American Convention On Human Rights «Pact Of San Jose, Costa Rica»*. URL: http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm (дата звернення: 01.08.2019).

215. *Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft*. URL: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19995395/index.html> (дата звернення: 16.08.2019).

216. *Case of Assanidze v. Georgia (Application no. 71503/01)* 08.04.2004. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61875> (дата звернення: 20.08.2019).

217. Case of Bladet Tromso and Stensaas v. Norway (Application no. 21980/93) 20.05.1999. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58369> (дата звернення: 20.07.2019).

218. Case of Castells v. Spain (Application no. 11798/85) 23.04.1992. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57772> (дата звернення: 20.07.2019).

219. Case of De Becker v. Belgium (Application no 214/5) 27.03.1962. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57433> (дата звернення: 20.07.2019).

220. Case of De Haas and Gijssels v. Belgium (Application no. 19983/92) 24.02.1997. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58015> (дата звернення: 20.07.2019).

221. Case of Delfi AS v. Estonia (Application no. 64569/09) 16.06.2015. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155105> (дата звернення: 20.07.2019).

222. Case of Editorial Board of Grivna Newspaper v. Ukraine (Applications nos. 41214/08 and 49440/08) 16.04.2019. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-192461> (дата звернення: 19.07.2019).

223. Case of Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine (Application no. 33014/05) 05.05.2011. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104685> (дата звернення: 03.06.2019).

224. Case of Eon v. France (Application no. 26118/10) 14.03.2013. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-117742> (дата звернення: 20.08.2019).

225. Case of Fatullayev v. Azerbaijan (Application no. 40984/07) 22.04.2010. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-98401> (дата звернення: 20.08.2019).

226. Case of Financial Times Ltd and Others v. The United Kingdom (Application no. 821/03) 15.12.2009. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96157> (дата звернення: 20.08.2019).

227. Case of *Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine* (Application no. 16695/04) 15.07.2010. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99854> (дата звернення: 03.06.2019).
228. Case of *Goodwin v. The United Kingdom* (Application no. 17488/90) 27.03.1996. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57974> (дата звернення: 20.08.2019).
229. Case of *Plașcu and Others v. Moldova and Russia* (Application no. 48787/99) 08.07.2004. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886> (дата звернення: 20.08.2019).
230. Case of *Incal v. Turkey* (Application no.41/1997/825/1031) 09.06.1998. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58197> (дата звернення: 20.07.2019).
231. Case of *Instytut Ekonomichnykh Reform, tov v. Ukraine* (Application no. 61561/08) 02.06.2016. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163354> (дата звернення: 19.07.2019).
232. Case of *Jankovskis v. Lithuania* (Application no. 21575/08) 17.01.2017. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-170354> (дата звернення: 20.08.2019).
233. Case of *Janowski v. Poland* (Application no. 25716/94) 21.01.1999. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58909> (дата звернення: 20.08.2019).
234. Case of *Jersild v. Denmark* (Application no. 15890/89) 23.09.1994. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57891> (дата звернення: 20.07.2019).
235. Case of *Karataş v. Turkey* (Application no. 23168/94) 08.07.1999. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58274> (дата звернення: 27.12.2018).
236. Case of *Khurshid Mustafa and Tarzibachi v. Sweden* (Application no. 23883/06) 16.12.2008. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-90234> (дата звернення: 20.08.2019).

237. Case of *Lingens v. Austria* (Application no. 9815/82) 08.07.1986. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57523> (дата звернення: 20.07.2019).

238. Case of *Lyashko v. Ukraine* (Application no. 21040/02) 10.08.2006. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76714> (дата звернення: 03.06.2019).

239. Case of *Lykin v. Ukraine* (Application no. 19382/08) 12.01.2017. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170056> (дата звернення: 19.07.2019).

240. Case of *Marchenko v. Ukraine* (Application no. 4063/04) 19.02.2009. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91415> (дата звернення: 03.06.2019).

241. Case of *Mehmet Hasan Altan v. Turkey* (Application no. 13237/17) 20.03.2018. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181862> (дата звернення 06.09.2019).

242. Case of *Meltex Ltd and Mesrop Movsesyan v. Armenia* (Application no. 32283/04) 17.06.2008. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-87003> (дата звернення: 20.08.2019).

243. Case of *Mikhaylova v. Ukraine* (Application no. 10644/08) 06.03.2018. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181381> (дата звернення: 19.07.2019).

244. Case of *Müller and Others v. Switzerland* (Application no. 10737/84) 24.05.1988. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57487> (дата звернення: 27.12.2018).

245. Case of *Myrskyu v. Ukraine* (Application no. 7877/03) 20.05.2010. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98656> (дата звернення: 03.06.2019).

246. Case of *Nikula v. Finland* (Application no. 31611/96) 21.03.2002. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60333> (дата звернення: 20.08.2019).

247. Case of Oberschlick v. Austria (Application no. 11662/85) 23.05.1991. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57716> (дата звернення: 20.07.2019).

248. Case of Otto-Preminger-Institut v. Austria (Application no. 13470/87) 20.09.1994. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57897> (дата звернення: 27.12.2018).

249. Case of Prager and Oberschlick v. Austria (Application no. 15974/90) 26.04.1995. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57926> (дата звернення: 20.07.2019).

250. Case of S. and G. v. The United Kingdom (Application no. 17634/91) 02.09.1991. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-980> (дата звернення: 27.12.2018).

251. Case of Salov v. Ukraine (Application no. 65518/01) 06.09.2005. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70096> (дата звернення: 03.06.2019).

252. Case of Segerstedt-Wiberg and Others v. Sweden (Application no. 62332/00) 06.06.2006. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-75591> (дата звернення: 20.08.2019).

253. Case of Sekmadienis Ltd. v. Lithuania (Application no. 69317/14) 30.01.2018. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-180506> (дата звернення: 20.08.2019).

254. Case of Sharovalov v. Ukraine (Application no. 45835/05) 31.07.2012. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112570> (дата звернення 18.08.2019).

255. Case of Shvydka v. Ukraine (Application no. 17888/12) 30.10.2014. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147445> (дата звернення: 19.07.2019).

256. Case of Sinkova v. Ukraine (Application no. 39496/11) 27.02.2018. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181210> (дата звернення: 18.08.2019).

257. Case of Siredzhuk v. Ukraine (Application no. 16901/03) 21.01.2016. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160088> (дата звернення: 18.08.2019).
258. Case of Siryk v. Ukraine (Application no. 6428/07) 31.03.2011. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104281> (дата звернення: 03.06.2019).
259. Case of Stoll v. Switzerland (Application no. 69698/01) 10.12.2007. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83870> (дата звернення: 08.07.2019).
260. Case of Tammer v. Estonia (Application no. 41205/98) 06.02.2001. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59207> (дата звернення: 20.07.2019).
261. Case of The Sunday Times v. The United Kingdom (No. 1) (Application no. 6538/74) 26.04.1979. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584> (дата звернення: 20.07.2019).
262. Case of Thoma v. Luxembourg (Application no. 38432/97) 29.03.2001. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59363> (дата звернення: 20.07.2019).
263. Case of Ukrainian Media Group v. Ukraine (Application no. 72713/01) 29.03.2005. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68648> (дата звернення: 03.06.2019).
264. Case of Vereinigung Bildender Künstler v. Austria (Application no. 68354/01) 25.01.2007. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79213> (дата звернення: 20.08.2019).
265. Charter Of Fundamental Rights And Freedoms. URL: https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/Pravni_uprava/A/J/Listina_English_version.pdf (дата звернення 16.08.2019).
266. Constitució del Principat d'Andorra. URL: <https://www.tribunalconstitucional.ad/docs/legislacio/constitucio.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

267. Constitution of Georgia. URL: <http://www.constcourt.ge/en/ajax/downloadFile/2239> (дата звернення: 16.08.2019).

268. Constitution of Ireland. URL: [http://www.supremecourt.ie/supremecourt/sclibrary3.nsf/\(WebFiles\)/28CD6947F5021BCB802580A6005D1F09/\\$FILE/Constitution%20of%20Ireland.pdf](http://www.supremecourt.ie/supremecourt/sclibrary3.nsf/(WebFiles)/28CD6947F5021BCB802580A6005D1F09/$FILE/Constitution%20of%20Ireland.pdf) (дата звернення: 16.08.2019).

269. Constitution of Malta. URL: <http://justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8566> (дата звернення: 21.08.2019).

270. Constitution of Romania. URL: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371&idl=2> (дата звернення: 16.08.2019).

271. Constitution of the Portuguese Republic. URL: <http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/conteudo/files/constituicaoingles.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

272. Constitution of the Republic of Albania. URL: http://www.gjk.gov.al/web/constitution_of_albania_1722.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

273. Constitution of the Republic of Armenia. URL: <https://www.president.am/en/constitution-2015> (дата звернення: 05.05.2019).

274. Constitution of the Republic of Bulgaria. URL: <http://www.constcourt.bg/en/LegalBasis#collapse1> (дата звернення: 16.08.2019).

275. Constitution of the Republic of Cyprus. URL: http://www.parliament.cy/easyconsole.cfm/page/download/filename/SYNTAGMA_EN.pdf/foldername/articleFile/mime/pdf/ (дата звернення: 10.08.2019).

276. Constitution of the Republic of Iceland. URL: <https://www.government.is/Publications/Legislation/Lex/?newsid=89fc6038-fd28-11e7-9423-005056bc4d74> (дата звернення: 16.08.2019).

277. Constitution of the Republic of Macedonia. URL: <http://ustavensud.mk/wp-content/uploads/2017/09/Constituon-of-RM.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

278. Constitution of the Republic of Moldova. URL: http://www.constcourt.md/public/files/file/Baza%20legala/Constitutia_engl___13.11.17.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

279. Constitution of the Republic of Serbia. URL: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/en-GB/235-100028/constitution> (дата звернення: 16.08.2019).

280. Constitution of the Republic of Turkey. URL: <https://www.anayasa.gov.tr/en/legislation/turkish-constitution/> (дата звернення: 16.08.2019).

281. Constitution of the Slovak Republic. URL: <https://www.ustavnysud.sk/en/ustava-slovenskej-republiky> (дата звернення: 05.05.2019).

282. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf (дата звернення: 06.06.2019).

283. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/Droit-francais/Constitution/Declaration-des-Droits-de-l-Homme-et-du-Citoyen-de-1789> (дата звернення: 25.07.2019).

284. Declaration of Citizens' Rights and of the fundamental principles of the SanMarinese legal order. URL: https://www.policinglaw.info/assets/downloads/1974_Constitution_of_San_Marino.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

285. Deshko L. European Standards of Human Rights: Course book. Donetsk: Modern Printing (Suchasny Drook), 2013. 142 p.

286. Freedom of expression in 2018. Report prepared by the information society department. Dgi(2019)3. URL: <https://edoc.coe.int/en/fundamental-freedoms/7912-freedom-of-expression-in-2018.html> (дата звернення: 02.06.2019).

287. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html#BJNR000010949BJNE002100314> (дата звернення: 16.08.2019).

288. Human Rights Act. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42> (дата звернення: 05.08.2019).
289. La Constitution de la Principauté. URL: <https://www.gouv.mc/Gouvernement-et-Institutions/Les-Institutions/La-Constitution-de-la-Principaute> (дата звернення: 16.08.2019).
290. Limits on Freedom of Expression. 2019. URL: <https://www.loc.gov/law/help/freedom-expression/limits-expression.pdf> (дата звернення: 21.09.2019).
291. Lindon, Otchakovsky-Laurens and July v. France (Applications nos. 21279/02 and 36448/02) 22.10.2007. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82846> (дата звернення: 27.12.2018).
292. Mendel T. Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights. URL: <https://rm.coe.int/16806f5bb3> (дата звернення: 13.12.2018).
293. *Milkovich v. Lorain Journal Co.*, 497 U.S. 1 (1990). URL: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/497/1> (дата звернення 29.09.2019).
294. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the rights to freedom of opinion and expression. (Human Rights Council, Fourteenth session, 25 March 2010). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G10/125/34/PDF/G1012534.pdf?OpenElement> (дата звернення: 05.06.2019).
295. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/73/348 (дата звернення: 05.06.2019).
296. Reporters Without Borders. World Press Freedom Index 2019. URL: <https://rsf.org/en/ranking?#> (дата звернення: 20.09.2019).
297. Repucci S. Freedom and the Media: A Downward Spiral. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-media/freedom-media-2019> (дата звернення: 15.06.2019).

298. Seimas taiso įstatymo spragas kovojant su Rusijos propaganda ir kitomis valstybę žalojančiomis negerovėmis. URL: <http://www.ekspertai.eu/seimas-taiso-istatymo-spragas-kovojant-su-rusijos-propaganda-ir-kitomis-valstybe-zalojanciomis-negerovemis/> (дата звернення: 19.07.2019).

299. Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000006> (дата звернення: 16.08.2019).

300. Texte De La Constitution Du Grand-Duche De Luxembourg. URL: <http://data.legilux.public.lu/file/eli-etat-leg-recueil-constitution-20161020-fr-pdf.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

301. The Belgian Constitution. URL: https://www.const-court.be/en/basic_text/belgian_constitution.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

302. The Constitution of Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.ccbh.ba/osnovni-akti/ustav/?title=preambula> (дата звернення: 16.08.2019).

303. The Constitution of Finland. URL: <http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

304. The Constitution of Greece. URL: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

305. The Constitution of Montenegro. URL: http://www.ustavnisud.me/ustavnisud/skladiste/blog_2/objava_105/fajlovi/Constitution%20of%20Montenegro.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

306. The Constitution of Sweden the fundamental laws and the riksdag act. Printed by: The Riksdag Administration, Department for Parliamentary Documents, Stockholm 2016. 222 p. URL: <https://www.riksdagen.se/globalassets/07.-dokument--lagar/the-constitution-of-sweden-160628.pdf> (дата звернення: 21.05.2019).

307. The Constitution of the Italian Republic. URL: https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/pdf/The_Constitution_of_the_Italian_Republic.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

308. The Constitution of the Kingdom of Norway. URL: <https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/english/constitutionenglish.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

309. The Constitution of the Republic of Croatia. URL: https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The_consolidated_text_of_the_Constitution_of_the_Republic_of_Croatia_as_of_15_January_2014.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

310. The Constitution of the Republic of Latvia. URL: <http://www.satv.tiesa.gov.lv/en/2016/02/04/the-constitution-of-the-republic-of-latvia/> (дата звернення: 05.05.2019).

311. The Constitution of the Republic of Lithuania. URL: <https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-constitution/192> (дата звернення: 05.05.2019).

312. The Constitution of the Republic of Poland. URL: <http://trybunal.gov.pl/en/about-the-tribunal/legal-basis/the-constitution-of-the-republic-of-poland/> (дата звернення: 16.08.2019).

313. The Constitution of the Republic of Slovenia. URL: <https://www.us-rs.si/media/constitution.-.2016.-.precisceni.dokument.dodan.70a.clen.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

314. The Constitution. The Riksdag website. URL: <https://www.riksdagen.se/en/how-the-riksdag-works/democracy/the-constitution/> (дата звернення: 21.05.2019).

315. The Fundamental Law of Hungary. URL: https://hunconcourt.hu/uploads/sites/3/2018/11/thefundamentallawofhungary_20181015_fin.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

316. The Right to Freedom of Expression: Restrictions on a Foundational Right. Global Trends In NGO Law. URL: <http://dev01.icnl.org/research/trends/trends6-1.pdf?pdf=trends6-1> (дата звернення: 08.09.2019).

317. The Spanish Constitution. URL: <https://www.tribunalconstitucional.es/es/tribunal/normativa/Normativa/ConstitucionINGLES.pdf> (дата звернення: 16.08.2019).

318. The Universal Declaration of Human Rights. 10 December 1948. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html> (дата звернення: 23.09.2019).

319. Verfassungdes Fürstentums Liechtenstein. URL: <https://erlasse.rechtportal.li/showdocument.aspx?lrnr=101&showHTML=1&zusatz=&autoresetcache=1#vorart:95;titl:1> (дата звернення: 16.08.2019).

320. Violations by Article and by State. *ECHR*: офіційний веб-портал. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2018_ENG.pdf (дата звернення: 20.07.2019).

321. Visuomenės informavimo įstatymo Nr. I-1418 19, 31, 34(1), 48 straipsnių ir priedo pakeitimo įstatymo projektas. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/3b843be00e5d11e98a758703636ea610?jfwid=73odxptlr> (дата звернення: 14.06.2019).

322. Yong Joo-Kang v. Republic of Korea, Human Rights Committee communication No. 878/1999, 16 July 2003 (CCPR/C/78/D/878/1999).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Барнич К. І. Свобода художнього вираження поглядів: вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на судову практику України. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2018. № 5. С. 64–67.
2. Барнич К. І. Реалізація права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: стандарти Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник УжНУ. Серія: «Право»*. 2019. № 57. С. 35–39.
3. Барнич К. І. Право на свободу думки і слова, свободу вираження поглядів і переконань в конституціях України та європейських держав: порівняльно-правовий аналіз. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 4 (volume 3). P. 18–23.
4. Барнич К. І. Право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань: короткий історичний екскурс закріплення у Конституції України 1996 року. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 20. С. 54–61.
5. Барнич К. І. Реалізація права на свободу вираження: досвід окремих європейських країн. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. № 25. С. 19–25.
6. Барнич К. І. Поняття та структура конституційно-правового механізму реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Конституційно-правові академічні студії*. 2019. Вип. 2. С. 7–14.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Барнич К. І. Допустимі межі обмеження свободи вираження. *Закарпатські правові читання: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 11–13 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. Я. Рогача, Я. В. Лазура, М. В. Савчина; Ужгородський національний університет. Ужгород: РІК-У, 2019. Т. 1. С. 23–28.*
2. Барнич К. І. Конституційне право на свободу думки: проблемні аспекти. *International scientific and practical conference devoted to the celebration of 5th anniversary of Visegrad Journal on Human Rights «Development of legal science: choice mechanisms and priorities implementation»: conference proceedings (June 7–8, 2019). Snina: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 112–115.*
3. Барнич К. І. Теоретико-правові аспекти права на свободу слова. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 02–03 серп. 2019 р.). Харків: Східноукраїнська наук. юрид. орг-ція, 2019. С. 31–33.*